

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय नं० २०३

दा. क्र.

०१ २०३

संग १०२८

वराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

ठाणे (जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

पु. गो. व - रणसिंह बाजी गारम

क - आ. मा. पाठार

विष - गारम

२०३

संक्र.

संगीन रणसिंह - बाजी

नारक

संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

‘संगीत संभाजी’ नाटकाचे कर्ते,

आत्माराम मेरेश्वर पाठारे

यंणी तयार केलें.

मुंबईत

इंदुप्रकाश छापखान्यांत, छापिलें.

[१८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें नांदिलें आहे.]

शके १८२०. इ० स० १८९८.

किंमत १२ आणे.

श्रीमंत संभाजीराव बाबूराव आंग्रे,

वजारत मोंब सवाई सरखेल बहादूर,

ग्वालहेर,

यांच्या चरणीं,

त्यांच्या शर्यां असलेल्या विद्याभिरुचि, औदार्य

इत्यादि अनेक गुणांवर लुब्ध होऊन,

ह

संगीत रणसिंह-बाजी नाटक

अत्यादरपूर्वक अर्पण कलें आहे.

त्यांचा नम्र सेवक,

आ० मो० पाठारे.

प्रस्तावना.

माझे संगीत संभाजी नाटक प्रसिद्ध होऊन कर्मांत कर्मां, आज आठ वर्षे झालीं. रंगभूमीवर संगीतांत प्रयोग झालेले हे अगदीं प्रथमचें ऐतिहासिक नाटक. १८९० सालीं त्याचा पहिला प्रयोग मुंबई मुक्कामी, करून, जनमनाल्हादकात्वाचें पूर्ण श्रेय चित्तचक्षुचमत्कारिक कोल्हापूरकर मंडळीनें पदरी बांधिल्याचें सर्वश्रुत आहेच; त्यानंतर वऱ्याच नाटक मंडळ्यांनीं सदरहू नाटकाचे ठिकठिकाणीं प्रयोग करून, यश संपादन केलें; व करीत आहेत.

आतां प्रस्तुत नाटकासंबंधानें थोडेंसें सांगितलें; ह्याणजे या आमच्या प्रास्ताविक दोन शब्दांची मर्यादा संपली. हे रणसिंह-बाजी नाटक, चि. चं. को. ना. मंडळीकरितां प्रथमतः तयार केलें असून, कांहीं अपरिहार्य अडचणींमुळे त्यावेळीं, व तदनंतर, अनुकूल अशा नाटक मंडळीच्या अनास्तित्वांमुळे, तसेंच कांहीं दिवस गुलस्तांत पडून राहिले होते; परंतु हल्लीं ह्यांत असलेल्या करुणेशप्रासादिक नाट्यकलाप्रवर्तक नाटक मंडळीकडून या नाटकाचा प्रयोग होण्याचा योग लवकरच अनायासें जुळून आला; व धुळें, नाशिक; ठाणें वगैरे ठिकाणीं १५/१६ सालीं मंडळीनें अशा तऱ्हेच्या या ऐतिहासिक नाटकाची, लोकसमूहास, ही दुसऱ्यांदा गोडी लाविल्याचें यश संपादन केलें; याबद्दल मंडळी स्तुतीस पात्र आहे.

नाटकांतलि कथानक आमच्यां आवालवृद्धांच्या बहुतेक परिचयांतलेंच आहे. रणशूर पेशवा, पहिला बाजीराव, ज्या ब्राह्मणवीरानें शिवछत्रपति महाराजांचा भगवा झेंडो अटकेपावेतो फडकवून, त्यांचा सुकीर्तिदुंदुभि साऱ्या हिंदुस्थानभर दुमदुमून टाकिला; ज्यानें दिल्लीपतीसारख्या बलिष्ठ मोगल बाद-

शाहांग वीतांगी हतवीर्य करण्यांत आपल्या ज्ञीवित्वाची लेश, मात्र उराने करितां, भयंकर अशा संग्रामधूमौवर अहोरात्र थैमान करण, शत्रूकडूनही आपणास गाजी ह्मणवून घेतलें; ज्या रणमिहें आपल्या सभोवार पेटलेल्या वणव्याची यत्किंचित्ही मनांत भयान वाळगितां, सहुरु ब्रह्मद्र स्वामींचीं “ शिवराया नियमाने । आठयुनी शुद्धमने । विमल कीर्तिरूपाने । इहपरलोका तरा ॥ ” इत्यादि बोधवचनें प्रमाण मानून, तदुचित आपलें वर्तन ठेवून, छत्रपतींचे इष्ट हेतु तडीस नेले; त्या नरपुंगवाचें तटदयंगम चरित्र—कांहीं ठिकाणीं नाट्यरचनेस साजतील अशा थोड्याशा फेरफारांमुळे—इतिहासदृष्ट्या जरी तितकें महत्त्वाचें नसलें, तरी पुस्तक शक्यपर्यंत वाचणाऱ्या एखाद्या इतिहासज्ञाची अगदींच निराशा होणार नाही; अशी खात्री आहे.

या पुस्तकांतील ऊर्दू भाषा तयार करण्याचे कामीं माझे बालमित्र, मीर उस्मान वल्लुद् मीर अबदुल्ला, यांनीं जें विनमोल साध्य मला केलें, त्याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे. तसेंच, नाटक प्रसिद्ध होऊन, रसिक वाचकांच्या हातीं तें पडण्यास कारण झालेलें श्रीमंत आंग्रेससाहेब यांचें परमौदार्य, आणि तें होण्यास विशेषतः कारणीभूत झालेला ज्यांचा प्रयत्न, त्या रा. रा. मोरेश्वर बालकृष्ण मालपेकरांचे आभार मानणें या ठिकाणीं अत्यावश्यक आहे.

जातां जातां शेवटीं इंदुप्रकाश छापखान्याचे मालक, रा. रा. श्री. स. पंडित, यांनीं मोठ्या कसोशीनें पुस्तक छापून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून, सध्यां मजपाशीं लिहून तयार असलेलें “संगीत वत्सराज्यारोहण नाटक”—तशीच अनुकूल वेळा जुळून आल्यास—लवकरच लोकसेवेस सादर करीन; इतकेंच तूर्त सांगून, वाचकांची रजा घेतों.

ठाणें,—चेंदणी—

१ नोव्हेंबर १८९८.

आ. मो. पाठारे.

संगीत रणसिंह-राजी नाटक.

अंक १ ला.

नान्दी.

पद.—भूपकल्याण—शदरा.

भुमनार्चन, तोषवु हे, हिमनगजाधीश ईश,
शिवशंकर भौला ॥ धृ० ॥ तो त्रिभुवनमंग-
लारुय, गणनायक, नेउ दूर, विघ्नतमाला
॥ १ ॥ सत्कार्यारंभिं जया, वंदुनियां नर अनु-
पम, लेवविती, सुयशभूषणाला ॥ २ ॥ ऐशा
त्या विघ्नहरा, अर्पितसें मी ही नवकवनकुसु-
ममाला ॥ ३ ॥

पद.—आधीं सुरवर शिव वंदिला०—

तो शिव रक्षो तुह्यां सकलां ॥ धृ० ॥ सेवुनी
वन अनुदिनीं मुनिं, सुरासुरिं जो प्रार्थिला ॥
जाणुनी वृढ भक्ति विमला, तोषला, झणिं
पावला ॥ १ ॥ काननीं जइं भिल्लिणीमधुगाय-
नध्वनि ऐकिला ॥ ध्यान सोडुनि, गर्व मनिं-
चा सांडुनी, सुख पावला ॥ २ ॥ जाणुनी
हिमनगसुता ती, मानसीं बहु खोंचला ॥

२ संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

झालि त्या सत्रीड पाहुनि, वंदिती तत्पावलां
॥ ३ ॥ अंविकामुखचंद्रमा स्वकरें जृये कुर-
वाळिला ॥ वर्षता तों सुमनभर शिरिं लीन
सुरगण जाहला ॥ ४ ॥

सूत्रधार—(प्रवेश करून) पुरे. (सभाजनांकडे पाहून,
हात जोडून) सभाजनहो,

साकी.

कालिदास, भवभूति, बाण, जनमान्य आद्य क-
विप्रभृती ॥ वंदुनि आत्मारामें रचिलें नवनाटक सं-
गीतीं ॥ नाम यथार्थ असें ॥ ज्या रणसिंह-बाजि
विलसे ॥ घृ० ॥ करुण, शृंगारादि रसांनीं युक्त, परी
या चरितीं ॥ दाखविली स्वाभाविक रीतीं वीरद्युति
कविनें, ती ॥ आपण त्याचि कृती ॥ पहावी साव-
धान चित्तीं ॥ १ ॥

(इकडे तिकडे फिरून, आंत डोकावून, नटीकडे पाहून)
अमळ इकडे येऊन जा पाहूं ? (कांहीं थांबून, पुन्हा पाहून) छे,
आमच्या घरांत आज हा कांहीं निराळाच प्रकार दिसत आहे.

पद.—केदार—त्रिवट.

वच माझे नच ऐकुनि कानीं ॥ सुंदरि पाही
येथ न अजुनी ॥ घृ० ॥ साश्रुनयनयुग अर्ध
मिटोनी ॥ म्लान वदन ही लपवी मानी ॥
दुःखवेग परि येति फुटोनी ॥ न कळे इजला
छळिलें कोणीं ॥ १ ॥

(नटीस येताना पाहून) इकडेच ती येत आहे; तेव्हां असें हो-

ण्याचें कारण काय, तें आतां कळेलच. (चिंतातुर मुप्रा झा-
लेली नटी येते.)

नटी—(हात जोडून विनयानें)

पद.—सगरा विगारा, जोबनुवा०—

लीन. सदा चरणिं या । न कशी मीं येऊं ॥
नाथा, दिसतां असे कां हे ॥ ऐशा या सम-
यीं ॥ धृ० ॥ वृक्ष भयानक वसे काननीं ॥
परि त्या सोडुनीं सुखद छाया ॥ दूर कधीं
तरि राहतसे का ॥ आज्ञा आपुली मान्य
आहे ॥ ऐशा या समयीं० ॥ १ ॥

सूत्र०—मग हा प्रकार काय ? मुख म्लान झालेलें दिसतें,
नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या आहेत, ऊंर धडधडतो आहे आणि
तुझ्या सर्वांगाला कंप सुटला आहे—कां वरें तो ? मला सांग तुझ्या
दुःखाचें कारण असं कोणतें तें.

नटी—(दुःखोच्छ्वास टाकून)

पद.—लगाये लिनो जान०—

प्रिया मी सांगुं काय ॥ तुझाला ॥ कसें करूं
न सुचे उपाय ॥ धृ० ॥ स्वप्न भयानक पा-
हियलें मीं ॥ विधियला हा काय ॥ जयानें ॥
कसें करूं न सुचे उपाय ॥ तुझाला० ॥ १ ॥

सूत्र०—(हंसून) एकूण खऱ्या गोष्टीचा केवळ ज्यांत भास,
अशा स्वप्नामुळें तुला इतकें दुःख झालें तर ! वेडे, ही व्यर्थ भीति
तूं सोडून, आतां इच्छित कार्याच्या तयारीस लाग. (सभेकडे
हात करून) इकडे पाहिलेंस ?

४ संगीत रणसिंह-वाजी नाटक.

पद.—नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें०—

रंगमंडपीं जन हे बसुनी झाला वेळ अती ॥
नाट्यगुणग्रहणार्थ आज किति सावधान दि-
सती ॥ धृ० ॥ तोषित करुं यां दाखवुनी
नवनाटक इच्छिलें ॥ काय करावें परी,
आपुलीं पात्रें मूढमती ॥ १ ॥

नटी—(उत्साहानें) पतिराज, कांहीं काळजी करुं नये.

पद.—झिजोटी-त्रिवट.

जनमनरंजन नर्तन, गायन ॥ शिकुनि असे
बहु दक्ष पात्रगण ॥ धृ० ॥ वस्त्राभरणीं नटु-
नि थटुनियां ॥ सिद्ध जहाला ये स्थालि
याया ॥ वाटे ऐसें मन्मानसिं या ॥ तोषवील
तो सकल सभाजन ॥ १ ॥

सूत्र०—तर प्रथम, सांप्रतकालाचें ज्यांत यथार्थ वर्णन असेल,
असें एखादें गीत गाऊन या सभाजनांचीं मनें तोषित कर. नंतर
कथाभागास आरंभ करुं.

नटी—वरें तर ; गातें. (गाऊं लागते.)

पद.—देदेरे जोवनुवाकुदान, लंगरिया०—

यवनिं भरतभूमि ही, छळिलि कीं ॥ वदन
करुनि अति दीन विलोकी ॥ धृ० ॥ दुःखा-
तिशयें अश्रु सदोदित ॥ गाळितसे, परकरु-
णा भाकी ॥ “ द्या मुज थारा, कोण तुह्मां-
दिण । असति सदय आतां इहलोकीं ” ॥ १ ॥

सूत्र०—वः । सांप्रतकालाचें—द्वणजे शरद्वृत्तूचें—ज्यांत रस-
भरित वर्णन, तें साडून अस विपरीत गायन का करायचें ।

नटी—पण ज्यांत विपरीत तें काय ?

चोहिकडे हा प्रकार सारा । स्वजन सांपडे

म्लेंच्छकाळमुखि ॥ कोणि निकेतन, धन,

सुत, दारा । भीतिमुळें या सोडुनि टाकी ॥ २ ॥

सूत्र०—(भय पावून, रागानें) अरेरे ! काय हें ! असें तुला
दोलतांना एखाद्या शत्रूकडील मनुष्यानें ऐकलें, तर तें उभ-
यतांना जड ज्ञानार आहे ! कारण,

साकी.

जिकडे तिकडे दिल्लीपतिचे दूत संप्रती फिरती ॥

ज्यांच्या धाकें जन कोणाही गेहीं कांहीं न वदती—

(इतक्यांत पडद्यांत मोव्यानें शब्द होतो.)

श्लोक.—मंदाक्रांता.

त्या दुष्टात्मा यवन रिपुचें बीज मी संहरीन ॥

भूदेवीला, सकलहि जनां पूर्ण संतोषवीन ॥

शाहूहस्तें करविन सुरू घोर संग्रामयज्ञा ॥

त्या यज्ञीं ते रिपुबळि समर्पीन, ही मत्प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

नटी—(दचकून) अगवाई ! कुणाची इतकी भयंकर
वाणी ही ?

सूत्र०—प्रिये, दुसऱ्या कोणाची ! नुक्तीच ज्याला साता-
प्यांत छत्रपति शाहूमहाराजांकडून पेशवाईची वस्त्रें मिळालीं,
शत्रुजनांचा संहार व्हावा ह्मणून माळवाप्रांताकडे ज्याची स्वारी
निघाली आहे, त्या रणशूर बाजीरावाची ही वाणी । तर येथून
भातां मुकाव्यानें जाऊं चल कशी. (जातात.)

ही प्रस्तावना झालीः

६ . संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

(तदनंतर लढाईचा पोषाख केलेला बाजीराव येतो.)

बाजीराव—'त्या दुष्टात्मा यवन रिपुचें' हा पूर्वोक्त श्लोक झणून) अहाहा ! काय विपत्काळाचा प्रभाव हा !

पद.—वायुनेशन रदन करकर०—

त्राहि, त्राहि, त्राहि, भगवन् ॥ जो वदाया
लावि हा जन ॥ गेह-धन-सुत-मोह त्या-
गुन ॥ विपिन कवणां लावि सेवाया ॥ धृ० ॥
बलात्कारें भ्रष्टवी किति ॥ दीन मज्जन,
त्यां न गणती ॥ संहरी खड यवनहस्ती ॥
कष्टवी अति, काय कुदशा ही ॥ १ ॥

तस्मात्, हे काळपुरुषा ! तुझे सामर्थ्य विलक्षण आहे ! तुझी
दृष्टि वक्र होतांच निमिषार्धांत सर्व उलट प्रकार होऊन जातो !
हे कशावरून झणशील तर—

पद.—मी कुमार तीहि०—

त्वां पूर्वी शिववाहस्ते । दंडिलें दुष्ट यवनांतें ॥
बहुपरी गांजुनी त्यांनां । आणिलें शरण
आह्मांतें ॥ या निराधार झालेल्या । सुख
दिलें भूमिमातेतें ॥ चाल ॥ परि तदीय
कुमराकरवीं ॥ मांडिला प्रलय या उर्वीं ॥
कुदशा ती काय वदावी ॥ बोल न हा कि-
मपि कुणातें ॥ चाल ॥ सामर्थ्य तुजें वा
तैसें । मूढजनां कळतें कैसें ॥ १ ॥

अथवा, काळा ! असाच का हा-तुझा भियम आहे, कीं—

पद.—चूतेँ सहज आज०—झंपा.

जैसा मुँहा वीर । होताँहि गतधीर ॥ क्षुद्रें
नेरें समर—। भूमीसिं जावें ॥ धृ० ॥ किंवा,
झृगालाँनि । कोठें न हरि बधुनि ॥ गर्जोनि-
यां विपिनि । मग संचरावें ॥ १ ॥ येतां
निशा, सहज । लोपे तरणितेज ॥ आह्वां
तसे आज्ञ । यवनीं पहावें ॥ २ ॥

छे, पण प्रयत्नींतीं स्वांगले दिवस आमच्या वांव्याला खचीत
येतील, याला मृगील आमची अवस्थाच कशी साक्ष आहे पहा !

पद.—लाल शालजोडी जरतारी०—

स्वर्गवासि मम तात विपत्तीं कंठित असतां
दिन कांहीं ॥ ज्यातें नच आधार कुणाचा;
अथवा, दिवला कवणेंही ॥ धृ० ॥ दुःसह
दुःखे सहन करी जो अन्न, वस्त्र तें मिळवाया ॥
कष्टि सदोदित, त्यांत असे बहु गांजियला
यवनीं वायां ॥ परी सुदैवें बुद्धि जहाली,
शरण येत शाहूराया ॥ खल रिपु दंडुनि
अंति ' पेशवे ' नाम पावला सकल महीं ॥ १ ॥

तेव्हां कांहीं कालांतरानें ह्मणा—यवनांचें निर्बीज होऊन,
हें मराठ्यांचें राज्य पूर्ण उदयास येऊन, आमचे शाहूछत्रपति
महाराज सर्व सत्ताधीश होऊन बसणार ! (एकाएकीं अंधार
पडलासिं पाहून) अरे, पण अकार्णीं हें काय दुश्चिन्ह उद्भवलें !
(वर आकाशाकडे पाहून)

दिंडी.

शांत पाहुनिं त्या रोहिणीपतीला ॥

आक्रमाया पाहती मेघमाला ॥

बुद्धिमंतें सेवितां मौन जैसें ॥

मूढ करिती वल्गना, हेहि तैसें ॥ १ ॥

तापहारका चंद्रा,

साकी.

मेघाच्छादित तूं, मज्जन बहु पीडितू खल यवनांनीं ॥

यास्तव उभयांचीं दुःखें वा या समयीं सम मानीं ॥

क्षण तूं स्वस्थ रहा ॥ त्यांचे निष्फल यत्न

पहा ॥ धृ० ॥

(पाहून) वाहवा ! हे पहा, मेघ हळूहळू नाहीसे होऊन आकाश स्वच्छ होत चालले; चंद्रमा सतेज दिसू लागला; अंधकाराचा नाश होऊन पिठासारखे स्वच्छ चांदणे पडले ! हा खेळ निमिषार्धांत झाला ! एकूण जगाची रहाटीच अशी कांहीं विलक्षण—कीं एकाला ती साधक, त्याच प्रसंगीं दुसऱ्याला सर्वस्वीं बाधक असते; आणि सध्यां ती तर आमच्या श्रीपतराव प्रतिनिधीच्या अगशीं मुळावर येऊन बसली आहे ! परंतु इमानें इतवारें मराठ्यांचे गादीची सेवा करून, हिंदुजनांस दुःखविमुक्त करण्याची न्यायानें सर्वांसमक्ष प्रतिज्ञा केली, त्या वाजीरावाचे मार्गांत श्रीपतराव प्रतिनिधीसारखे शेंकडों महाभुजंग जरी आडवे येऊन पडले, तरी त्यांची यत्किंचित्ही पर्वा न करतां, त्यांच्या फणा छिन्नविच्छिन्न करून, त्यांस दूर फेंकून, तो आपला रस्ता मोकळा करील ! (क्रोधानें लाल होतो.) याखरीज सांप्रत मला कशाचीच आवड उरली नाही !!

पद.—शृंगा ताडोनी०—

स्वप्नि मला दिसती ॥ सभोंतीं ॥ रणमैदानें
तीं ॥ आतां ॥ आस, जनानि, मत्प्राण बंधु मम
सैनिक हे असती ॥ आतां ॥ धृ० ॥ ही
असि या हातीं ॥ असे मज ॥ हीच विला-
सवती ॥ आतां ॥ यवननिकंदन हें माझे
प्रिय उरलें, या जगतीं ॥ आतां ॥ १ ॥

(कांहीं थांबून) राजा, सर्व भार मजवर टाकून तूं सुखानें
विश्रांति घे.

पद.—काय मला भूल पडालि०—

दाउनि मम शौर्यधाटि मी रणांगणीं ॥
प्रबल शत्रु टाकिन ते यवन चिरडुनी ॥ धृ० ॥
' गोब्राह्मणपरिपालक ' सत्य हा तुझा ॥
कीर्तिध्वज फडकवीन सकल या जनीं ॥ १ ॥

(चोहोंकडे पाहून) अरुणोदय झाला. तर आपण आपल्या
नियमानुसार गोटांतील लष्करी लोकांची व्यवस्था पाहून नेह-
मीच्या उद्योगास लागवें. (कांहीं चालून) अहाहा ! ही
अभातवेळा एकंदर प्राणिमात्रांस सुखावह खरी !

पद.—मुनिच्या तपा विघ्न०—

शीतल मंद पवन वाहे ॥ करिती विहग मंजु-
रव हे ॥ नलिनी स्वप्रियास वाहे ॥ कुसुम-
मधूला लुब्ध जहाला । मधुकर तो पाहे ॥
॥ धृ० ॥ तैसें चोहोंकडे वन हें ॥ हरितव-
र्णपटसमं नयनांतें । रम्य दिसत आहे ॥ १ ॥

(जातो. नंतर गोविंदा शागीर्द घेतो.)

गोविंदा—असा कनवाळु धनी पूर्ण भाग्योदयावांचून मिळणें नाहीं. काय त्याचें तें आश्रित जनाविषयींचें असाधारण प्रेम ! केवढी त्यांच्या कायविषयीची दक्षता ! आपल्या स्वतःविषयी इतकी काळजी त्याला नसेल; तो आमच्या सुखासाठीं आज अश्रांत श्रम घेत आहे ! अहो, तीन तीन दिवस नुसत्या हुरळ्यावर काढून ज्याला अन्नाची आठवणदेखील नाहीं ! कदाचित् एखाद्या ठिकाणीं तळ देऊन भोजनाचा प्रसंग आलाच, तर प्रथमतः आमची तरतूद, नंतर अन्नाचें दर्शन त्याला ! काय कडकडीत व्रत हें ! पूर्वजन्मींचेंच काय आमचें थोडेंसें पुण्य उभें राहिलें, झणून हा दयावंत स्वामी आझाला मिळाला ! नारायणा ! हाच धनी जन्मोजन्मीं आझाला मिळूं दे; त्याला शतायुषि कर; हरएक कामांत त्याला यश दे; नेहमीं सुखांत ठेव; त्याचा यशध्वज दिगंतरीं फडकूं दे; हें तुझ्यापाशीं आझां दीनजनांचें हात जोडून मागणें आहे. (कांहीं थांबून) हें ! कुठें तो राजकार्यधुरंधर श्रीमंत वाजीराव वल्लाल पेशवे आणि कुठें हा शागीर्द गोविंदा खेर—जमीन अस्मानचें अंतर ! होता कांहीं आदले जन्मींचा ऋणानुबंध, तो ह्या जन्मीं फळस आला, झालें ! खरेंच, सज्जनाचें दास्य केलेलें पत्करलें, परंतु मूर्खाचें धनीपण नको. (जाऊं लागतो व समोर धाहून) हा समोरून कोण येत आहे बरें ? याचा तर याच ठिकाणी येण्याचा रोंख दिसतो. आलाच हा. (एक मराठा सरदार येतो व गोविंदास मुजरा करून दूर उभा राहतो. त्यास) सरदारसाहेब, कोठून आलांत आपण ? या ठिकाणी आपल्याला कोणाच्या भेटीची इच्छा आहे ?

सरदार—भटजीमहाराज,

साकी.

श्रवणीं पडतां नाम जयाचें रिपु भयकंपित होतो ॥

जैसा रानी क्षुद्र पशूगण सिंहनाद ऐकुनि तो ॥

तो स्वामी अंपुला ॥ सांगा कोणिकडे गेला ॥ घृ० ॥
मी खानदेशाकडून आलों. मला त्यांच्याशीं कांहीं जरूरीचें काम आहे. कसेंही करून यावेळीं भेट झालीच पाहिजे.

गो०—जरा थांबा. गोटांतील लढाऊ लोकांची हाल-हवाल पाहण्याकरतां स्वारी गेल्याला घटका अधिक होऊन गेली. आत्तां इतक्यांत येतील.

सर०—(समोर पाहून) अहो, ती सरकार स्वारीच इकडे येत आहे वाटतें ? होय तीच. अहाहा !

पद.—मला शांत सुनि०—

कृती तेजयुत भ्रूसतो वीर मजला ॥ काय
उदयाचलीं सूर्य आला ॥ घृ० ॥ स्वर्गभुवना
त्यजुनि; अमरपति इंद्र हा ॥ मर्त्यलोकिं स्वयें
पातला कीं ॥ दंडधर काय हा मनुजरूपें
तसा ॥ कीं खरा मन्मना भास झाला ॥ १ ॥

(बाजीराव येतो.)

सर०—(बाजीरावास मुजरा करून) सरकारचा सदा विजय असो.

बाजी०—काय-कोठून आलां ?

सर०—(अदबीनें) खानदेशाकडून आलों सरकार.

बाजी०—कशी काय बरें तिकडची हालहवाल ?

सर०—मोंगलांनीं देशांत पुंडावे मांडले आहेत; छत्रपति महाराजांचे मांकासवावीचे हक्कसंबंधी वसूल होऊं देत नाहींत; ह्मणून मांकासदारांची पायांपाशीं विनंती आहे, की याविषयी योग्य तो बंदोबस्त करण्यास श्रीमंत पेशवे सरकार समर्थ आहेत.

बाजी०—असें कां व्हावें बरें ?

सर०—यांत फारसें नवलें नाहीं. कारण,

पद.—पूरव, पञ्चम, दख्खन, उत्तर०—

नक्षत्रावलि नभोमंडळीं तेजनियुक्ता- दिसति
किती ॥ परि व्हाया तमनाश 'तयांची
शक्य न आहे, दीप्ति रती ॥ घृ० ॥ अखिल
जनांतरसुखकर जैसा कारण हा रवि एक
तया ॥ आपण तैसे संहाराया यवन नराधम
या जगतीं ॥ १ ॥

बाजी०—मोकासदारांना आमचा असा निरोप जाऊन
कळवा, कीं इतक्यांत खानदेशाकडे 'आह्मी वळतो. आपण
आणखी कांहीं दिवस तसाच प्रयत्न करावा. (सरदार मुजरा
करून निघून जातो.) मोंगलांचा सरदार दाऊदखान, याच्या
गोटांतील बातमी काढण्याकरतां आप्पाला गेल्याला बराच वेळ
झाला. अजून कां येऊं नये बरें ? (कांहीं वेळ विचार करून)
ठीक; असेंच करूं. तो आला, कीं त्याला हें वर्तमान सांगून
कांहीं फौजेनिशीं माळव्याकडे त्याची रवानगी करावी व आपण
खानदेशाकडे वळावें. (बाजूस पाहून) कोण आहे रे तिकडे ?
(एक हुजऱ्या येतो.)

हुजऱ्या—(हात जोडून) मी आहे सरकार.

बाजी०—अरे, सुभेशरांना जाऊन सांग मीं बोलावले आहे
झणून.

हुजऱ्या—(लवून) हुकुम सरकार. (आंत जाऊन सुभेदारासह
येतो. त्यास) हे पहा सरकार आपलीच वाट पहात आहेत.

सुभेदार—(मुजरा करून) महाराज, बंदा बंदगीमें हाजिर
हैं. हुकूम होना.

बाजी०—सुभेदार, येथून परस्परें आपल्याला आतां खानदे-
शाकडे वळायचें आहे. कारण,

पद.—नाहिं सुभद्रा या०—

चोहिकडे त्या देशि आपुले शत्रु सबल
झाले ॥ अपराधाविण दीन पौरजन बहुपरि
गांजियले ॥ घृ० ॥ वीरांचें त्यांपुढें आमुच्या
कांहीं न बल चाले ॥ ध्यानीं न मनीं, मज
आतां हें वृत्त इथें कळलें ॥ १ ॥

ह्मणून 'आज रात्री इथचा मुक्काम हालायुचा,' अशी सर्व
सैनिकांनां वदीं द्या; नेहमीं त्यांस सावध राहण्यास सांगा; आणि
तुझालाही पण हें हाऊक असूं द्या, कीं शत्रु कपटविद्येंत मोठा
कुशल आहे. त्यांच्याशीं सामना फार तजवीजीनें झाला
पाहिजे.

सुभे०—सच्, मोंगल बडे दगलवाज ! लेकिन् खाविंदके
जाहांमर्दायीकेसामने इन्के तरवारोंका या अक्कल्का तेज गिर-
नेवाला नहीं. हमारे सरकार एक पल्खमें उस दुष्मनोंका निकाल
कर देयेंगे ! नहीं तो हमारेसरीखे रजपूत और मरुठे लोगोंका
बरख्केपर क्या फायदा ? वो सबकेआगे आपनी समशीर दुष्म-
नोंपे चलाके, उन्कों अलील करके छोडेंगे. सबके पालनूवाले
हमारे सरकार हीमत् देनेवाले तय्यार है.

बाजी०—वरें तर, सांगिल्याप्रमाणें जाऊन वदीं द्या.

सुभे०—जो हुक्म. (मुजरा करून निघून जातो.)

बाजी०—(इकडे तिकडे पाहून) गोविंदा, पाहिलेंस ? त्या
समोरील डोंगराच्या पायथ्याशीं घरासारखें कांहीं दिसत असून,
बरेच लोक सैरावरा धांवत असल्याचा मूला भास होतो आहे.
चल आपण त्याच्या शोवार्थ जाऊं. (जातात. **सुभेदार** येतो.)

सुभे०—फौजके तमाम् सिपाहीयोको पेसवेसरकारका यह
हुक्म है, के तरफ् मालवूके जाना महकूब करके, खानेसधर
कुच् करना चाहते हैं. संजाको यहांसे कुच् होनेका—वास्तू सब

सिपाही लोगोंने आपआपने तय्यारीमें रहेना मंजूर हैं.

(जातो. बाजीराव व गोविंदा शोधे नेतात.)

बाजी०—(चोहोंकडे व गोविंदाकडे पाहून)

पद.—साध्य नसे मुनिकन्या०—

फार मनोहर कैसें वन हैं ॥ रम्योद्यानासम
दिसताहे ॥ घृ० ॥ तरुवेष्टित त्या पाहुनि
वल्ली ॥ ऐसें वाटे मज या कालीं ॥ कीं
तरुणां युवतींनीं ॥ माढालिंग्न दिधले
आहे ॥ १ ॥ सज्जनरूपीं सुमनरुवर ते ॥
साहुनि रविकरस्वरतापातें ॥ श्रांत जनां
रमवाया ॥ सिद्ध सदा, परि ज्यां सुख
नोहे ॥ २ ॥

गो०—सरकार, हा सोसाव्याचा वारा, जणों काय आ-
पल्या दिव्य खड्गानें सर्व प्राणिमात्रांवर प्रहार करीत आहे,
असें वाटते.

बाजी०—आणि त्यामुळें सांप्रत केवढा अनर्थ उडाला
आहे पहा !

पद.—दूर मी झालें०—

तरुवर सारे, डोलति वारे, नमिति महावा-
ता ॥ करिति तदारचन, भासे बघुनी, नव-
कुसुमें गळतां ॥ खगकरुणारव कानीं पडतां,
स्तविति तयातें, वाटे चित्ता ॥ १ ॥

अरे ! हा काय चमत्कार ! एवढा सोसाव्याचा वारा हा—क्षणांत
नाहीसा झाला !

गो०—पण 'अकार्ली पर्जन्यवृष्टि होण्याची चिन्हे आतां स्पष्ट दिसूं लागलीं. हे मेघ पहा निशाचरांप्रमाणें अंतरिक्षांत कसे चोहोंकडे हिंडत आहेत ते !

बाजी०—चला तर आपण आपल्या शिंचित स्थली लवकर जाऊं. (चालूं लागतात.)

गो०—सरकार, अजून तें ठिकाण पुरतेंसें दिसलें नाहीं, तरी त्याच्या आसपासच्या एकंदर देखाव्यावरून तें फारच भयंकर असावें, अशी कल्पना हांते.

बाजी०—हे आपण त्याच्या अगशीं जवळ येऊन पोहोंचलों. (निरखून पाहून) गोविंदा, तुझी कल्पना खरी आहे.

पद.—छायानट—त्रिवट.

वनपशु—खग—मनुजास्थीपंजर ॥ चोहोंकडे
या दिसती भूवर ॥ घृ० ॥ गृध्रादिक हे
मांसाहारी ॥ नाचताति बघ हर्षें मारी ॥
स्थान, न बघवे, कोण भयंकर ॥ १ ॥

गो०—मला वाटतें, चोरटे, भिळ या ठिकाणीं रहात असावेत. पशुपक्ष्यादि प्राण्यांचे व मनुष्यांचे बळी अंबाबाईला अर्पण करून तिला संतुष्ट केलें, कीं 'चौर्यकर्म' कांहीं काळ विन्धोक चालतात, अशी एक चमत्कारिक त्यांची समजूत बनून राहिली आहे. तोच प्रकार या ठिकाणीं माझ्या नजरेस येतो. (दोघे दूर दिसत असलेल्या घरापाशीं येऊन पोंचतात.)

बाजी०—वः ! मघाशीं आपल्याला जें दुरून घरासारखें कांहीं दिसत होतें, तें हें घर नसून, लहानसें एक देवीचें देऊळ आहे. (दोघे आत डोकावतात.) अरेरे ! हा तर पहिल्याहीपेक्षां भयंकर देखावा !!

पद.—मधुनि मधुनि ही०—

नरशिरकमलें लोंबति येथें ॥ टपटप ज्यांतुनि
शोणित गळतें ॥ धृ० ॥ उग्र दिसे किति
मूर्ति तरी ही ॥ अष्टभुजांहीं, सिंदुर देहीं ॥
गळां मनुजमुंडमाळ रुळते ॥ १ ॥

अशा त्या आकस्मिक दर्शन दिलेल्या मातेला आपलें गाष्ट्राणें
सांगून, घटकाभर मनोभावानें तिची प्रार्थना करूं.

गो०—आई, अंबावाई ! (देवीस साष्टांग नमस्कार घालतो.)

बाजी०—(साष्टांग नमस्कार करून हात जोडून)

पद.—पंचकल्याणि वारु०—

अंबे महिषासुरमर्दिनी ॥ अपतित जनां प्र-
णयरूपिणी ॥ तूं नटलिस नारायणी ।
विविध रूपांनीं ॥ टाकिलेस गोसुरतापि
असुर संहरुनी ॥ धृ० ॥ आई त्रिपुरसुंदरी
देवी ॥ विनती माझि तुवां परिसावी ॥
सुजपुढें अज्ञ मी मला । नीतिपथ दावीं ॥
मज सहाय हो दीनास संकटीं भावीं ॥ १ ॥
बलवान् रिपुशीं वैर कराया ॥ झालों तयार
मी या समयां ॥ परि दिसे न मज एकही ।
आज लोकीं या ॥ जो तयार होउनि दावि
संगरीं शौर्यां ॥ २ ॥ तव वरदानें भूष
शिवाजी ॥ झाला गाजी या क्षितिमाजी ॥
राखि तूं लाज कीं माझि । अंबिके आजि ॥
बलविहीन जाणसि दासतुझा हा बाजी ॥ ३ ॥

(इतक्यांत पडद्यांत कांहीं गलबला ऐकूं येतो.)

बाजी०—(ऐकून) कशाचा गलबला बरें हा ?

गो०—सरकार, आपण सावध रहावें. ते पहा, कांहीं चोरटे या ठिकाणीं येत आहेत. त्यांचा हा ललबला—

बाजी०—येऊं द्या. भिऊं नका तुम्ही. (आपली तरवार सरसावून उभा रहातो.)

(इतक्यांत झाडेंतून शाळ घालीत दोघे चोर येतात.)

पहिला चोर—

लावणी.

भवानीच्या पारी । एक, आतां दुसरि ।

शिकार हातीं आली गड्या हातीं आली ॥

आज्चि येळाच बरी । आमां खरोखुरी ।

एक येड्या माज्या गोष्ट मनांतली ॥ धृ० ॥

दिस् झाल लई । बळि देउन्, जोगाई ।

अंबा दिस आतां जनुं रागा आली ॥

गडि दोगवि छान् । दिस्त्याती जवान् ।

मूर्त बगूनशान् ह्येचि करूं व्हळी ॥ १ ॥

दुसरा चोर—

दुसरा चोर—व्हाऊ देर. असा या आंगाला उबा व्ह तूं. (तो तसें करतो.) वग, पळून बिल्लून जात्याला. हें, व्हा तिथंच. त्यांस्नी भेवडाया मी जातुया झोर. (बाजी-रावादि मंडळीपाशीं जाऊन) कोन आहार तुमी ?

बाजी०—आह्मी ब्राह्मण वाटसरू आहोंत.

दुसरा—(गोविंदाकडे पाहून) आन् ह्यो ?

बाजी०—तोही ब्राह्मणच आहे.

पहिला—आन् कशापाशीं आल्याती हितें ?

१६ संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

पद.—मधुनि मधुनि ही०—

नरशिरकमलें लोंबति येथें ॥ टपटप जंयांतुनि
शोणित गळतें ॥ धृ० ॥ उग्र दिसे किति
मूर्ति तरी ही ॥ अष्टभुजांहीं, सिंदुर देहीं ॥
गळां मनुजमुंडमाळ रुळते ॥ १ ॥

अशा त्या आकस्मिक दर्शन दिलेल्या मातेका आपलें गाव्हाणें
सांगून, घटकाभर मनोभावानें तिची प्रार्थना करूं.

गो०—आई, अंबावाई ! (देवीस साष्टांग नमस्कार घालतो.)

बाजी०—(साष्टांग नमस्कार करून हात जोडून)

पद.—पंचकल्याणि वारु०—

अंबे महिषासुरमर्दिनी ॥ अपतित जनां प्र-
णयरूपिणी ॥ तूं नटलिस नारायणी ।
विविध रूपांनीं ॥ टाकिलेस गोसुरतापि
असुर संहरुनी ॥ धृ० ॥ आई त्रिपुरसुंदरी
देवी ॥ विनती माझि तुवां परिसावी ॥
सुजपुढें अज्ञ मी मला । नीतिपथ दावीं ॥
मज सहाय हो दीनास संकटीं भावीं ॥ १ ॥
बलवान् रिपुशीं वैर कराया ॥ झालों तयार
मी या समयां ॥ परि दिसे न मज एकही ।
आज लोकीं या ॥ जो तयार होउनि दावि
संगरीं शौर्यां ॥ २ ॥ तव वरदानें भूष
शिवाजी ॥ झाला गाजी या क्षितिमाजी ॥
राखि तूं लाज कीं माझि । अंबिके आजी ॥
बलविहीन जाणसि दास तुझा हा बाजी ॥ ३ ॥

(इतक्यांत पंड्यांत कांहीं गलबला ऐकूं येतो.)

बाजी०—(ऐकून) कशाचा गलबला बरें हा ?

गो०—सरकार, आपण सावध रहावें. ते पहा, कांहीं चोरटे या ठिकाणीं येत आहेत. त्यांचा हा गलबला—

बाजी०—येऊं द्या. भिऊं नका तुम्ही. (आपली तरवार सरसावून उभा रहातो.)

(इतक्यांत झाडींतून शाळ घालीत दोघे चोर येतात.)

पहिला चोर—

लावणी.

भवानीच्या पारो । एक, आतां दुसरि ।

शिकार हातीं आली गड्या हातीं आली ॥

आज्चि येळाच् बरी । आमां खरोखुरी ।

एक येड्या माज्या गोष्ट मनांतली ॥धृ०॥

दिस् झाल लई । बळि देउन्, जोगाई ।

अंबा दिस आतां जनुं रागा आली ॥

गडि दोगबि छान् । दिस्त्याती जवान् ।

मूर्त बगूनशान् ल्येंचि करूं व्हळी ॥ १ ॥

दुसरा चोर—

दुसरा चोर—व्हाऊ देर. असा या आंगाला उबा व्ह तूं. (तो तसें करतो.) वग, पळून विलून जात्याल. हें, व्हा तिथंच. त्यांस्नी भेवडाया मी जातुया झोर. (बाजी-रावादि मंडळीपाशीं जाऊन) कोन आहार तुमी ?

बाजी०—आम्ही ब्राह्मण वाटसरू आहोंत.

दुसरा—(गोविंदाकडे पाहून) आन् ह्यो ?

बाजी०—तोही ब्राह्मणच आहे.

पहिला—आन् कशापायीं आल्याती हितें ?

१८ संगीत रणार्जिह-बाजी नाटक.

बाजी०—कां वरें ? तुला आमच्याविषयीं इतकी विचारपूस करण्याची कांहीं जरूर ?

पहिला—जरूर न्हय ? ठावं न्हाई का तुला आमी कोन आहोंत ते ?

लावणी.—अकडवाज हरिणांचिं०—

तुज्यावानि कुनि वाटसरू या जंगलामदिं
गव्सतो ॥ अमाला ॥ लुटुन् त्यासनी पैसा-
अडका फस्त करुन् टाकतो ॥ घृ० ॥ बरा
वाटला छानछबकडा घेराकड नेतीं ॥
॥ स्वारिला ॥ आइ नवसा पावते झनुन्
बग तिला बळी देतो ॥ १ ॥

बाजी०—पण गरीब भिक्षुक आह्मी. आमच्यापार्शीं पैसा-
अडका कोठून असणार ? वरें, तुझ्या झणण्याप्रमाणें तसें छान-
छबकडे रूपही नाहीं आमचें. मग आह्मांपासून तुमच्या
मंडळीला तादृश उपयोग तो काय होणार आहे ?

पहिला—असं काय झनुतुस् येज्यावानी !

लावणी.—दिलचमन्मे वीचू०—

अर दिसुतुस् तूं तर मोठा थोर सर्दार ॥
मंदील, अंगरखां, इजार् जशी जर्तार ॥
॥ घृ० ॥ काय नोक झोंक हा, शिपाय्वानि
तर्वार ॥ चेराबि हजारामदीं लई गुल्जार ॥
तूं गम्ति गडी—तुजं बग्नं, मुरड्नं न्यारं ॥
कर आमासवादिन् गुमान् गाठोरं प्यारं ॥ १ ॥

बाजी०—(तरवार उपसून त्याच्या आंगावर चालून जातो.)
हरामखोरा, फार तमजा लावल्या आहेस—हें घे तुला बक्षीस

देतो. (दुसरा चोर बाजीरावाचे आंगावर तुटून पडतो. त्यास बाजीराव ठार करतो. पहिला चोर पळून जातो.)

(चिमणाजी आप्पा येतो.)

आप्पा—(पाहून दचकून) अरे ! हा काय गोंधळ !

बाजी०—काहीं नाही. त्याचा निकाल लावून टाकला मीं.

आप्पा—पण अपूर्ता ! अजून यांपैकीं पांच सहा इसम कोठे तरी छगून आहेत. कारण,

साकी.

गुप्त वातर्था काढाया रिपुसैन्यांतिल येथोनी ॥
जातां, अवाचित कसें गांठिलें चोहिकडुनि चोरांनीं ॥
भिउनी मज न कळे ॥ खल ते कोणिकडे गेले ॥ घृ० ॥
परंतु तितक्या संधींत एकमेकांस ते हांका मारीत असतां एक
विलक्षण प्रकार माझ्या लक्षांत आला.

बाजी०—तो कोणता बरें ?

आप्पा—त्यांपैकीं तिघे इसम जातीनें भिल्ल नसून, शूर मराठे-
बच्चे दिसले; व हा नीच धंदा केवळ पोटा भरण्याकरतां छगून
त्यांनीं पत्करला असावा, अशी मनाची समजूत झाली. काहीं
वेळानें विचारातीं असेंही पण मला आढळून आलें, कीं ते
माझ्या पूर्ण माहितींतले आहेत.

बाजी०—कोण बरें ?

आप्पा—पहिला, आपल्या बाबांच्या हाताखालीं बारगिरीच्या
नौकरीवर असलेला राणोजी शिंदे; दुसरा, सेनापति दाभाज्याचा
सरदार कंठाजी बांडे, याचा आश्रित; आणि तिसरा, विश्वासराव
पवाराचा मुलगा उदाजी, हा असावा. शौर्याचे मानानें तिघेही
एकापेक्षां एक वरज्जद आहेत.

वाजी०—तर असले हे शूर शिपाई जाणून नजरेंआंड करूं नयेत. त्यांचा अवश्य शोध केला पाहिजे. असो, पण अवचित या ठिकाणीं तुमचें येणें झालें, हें कसें ?

आप्पा—सांगतों. खानाकडील वर्तमान आपणास कळवावें, ह्मणून मोठ्या तांतडीनें आधीं छावणी आटपली. आंत शिरतांच गोविंदासह या ठिकाणीं आपण आल्याची वरीं लागली. तसाच माघारा फिरलों व धांवपळ करित हें ठिकाण गाठलें—

वाजी०—(मध्येच) कसें काय वरें खानाकडील वर्तमान ?

आप्पा—तें कांहीं विचारूं नको अण्णा !

पद.—उत्तम जन्मा येउनि रामा०—

जिकडे तिकडे बेसावध ती अविंधचमु सारी॥
 त्रिशेमाजि अति धुंद सदोदित खानाची
 स्वारी ॥ धृ० ॥ परस्परामधि पूर्ण असे तो
 कलहोद्भव झाला ॥ दुर्वर्तन त्यांचिया
 धन्याचें कारण हें त्याला ॥ हेर शत्रुचे
 फिरती याचें स्वप्न न कोणाला ॥ योग्य
 किती तरि समय कराया स्वारी त्यांजवरी॥१॥

वाजी०—आणि केव्हांचेच आह्मी तयार होऊन बसलों आहोंत. तुमची कांहीं फौजेनिशीं माळव्याकडे खानगी करून, दाऊदखानाचा समाचार घेत असेच आह्मी खानदेशाकडे वळतो. मोंगल फार बळावले आहेत, अशी तेथील मोकासदारांकडील एका सरदारानें आतांच येऊन बातमी दिली. शिवाय, एक दोन महिन्यांनंतर साताण्यांत मोठा दरबार आहे, त्यावेळीं छत्रपतीच्या आज्ञेप्रमाणें मला हजार व्हावें लागणारच; ह्मणून आज रात्रीं येथून निघण्याची तुमची तयारी असू द्या. चला, सर्वांनी आतां लवकर स्नानें आटोपून आपापल्या तयारीस लागावें.

पद.—सारंग—धमार.

प्रखरतर अति अठिजनीपति हा पहा
 माध्यानि आला ॥ भासताहे निजशिरीं
 मणितोप ज्यानें धरियलेला ॥ धृ० ॥ भक्ष
 सोडुनि पक्षि अवघे वृक्षशाखाश्रय करीती ॥
 लपति अलि करिकर्णपालीं, श्रांत वनपशु
 शोधिदि जला ॥ १ ॥

(सर्व निघून जातात.)

पहिला अंक समाप्त.

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला. स्थळ-रस्ता.

(शाहूराजाचे दरवाराकडे जात असलेला श्रीपतराय प्रतिनिधि येतो.)

प्रतिनिधि-राहून राहून त्या गोष्टीची आरवण झाली, कीं सर्वांगाचा भडका होऊन जातो ! कांटे बांचल्याप्रमाणें त्या वेदना मला दुःसह होतात ! काय गुलामाच्या वतना तरी ! केवढा बोलण्या चालण्याचा दिमाख ! आत्मस्तुति तरी किती ! त्या बाजीचें जें एवढें प्रस्थ माजलें आहे, त्याला कारण आमचा हा शाहूराजा. याला आंतले डावपेंच अद्याप चांगलेसे माहीत नाहीत. उघडच आहे. दिल्लीच्या देव्ह्यांतून हे गुळाचे गणपति उचलून आणले, ते सातारच्या देव्ह्यांत परांच्या मऊ, ऊबदार गाद्यांवर आणून बसविले. राजकारण याच्या स्वप्नीं असणार कोठून ! अष्टौप्रहर मिष्टान्न सेवन करावें, विलासादि प्रकारांत सदा निमग्न असावें व एखाशा बाताळ्या जवळ बसवून त्याच्या गोष्टी आनंदाच्या भरांत मोठ्या मौजेनें ऐकाव्यात, हा साऱ्या दिवसाचा याचा उद्योग ! कांहीं असो; पण बाजीरावाच्या दैवाचाच सतारा कांहीं विलक्षण-कीं कोणचाही मनुष्य तेव्हांच त्याला वळतो. आमचे राजेसाहेब तर काय-त्या गोडबोऱ्याच्या वाग्मोहनीजालांत सांपडून सारखे डोलूं लागतात. कोणी कांहीं मग सांगो; कितीही बोलो; काकळूतीस येवो; लक्ष देतो कोण तिकडे ! असे प्रसंग एक दोनदां नाहींत, शेंकडों वेळां माझ्या वांट्याला येऊन चुकले आहेत ! येवोत-त्यांची पंवा कळून मी स्वस्थ बसणार नाहीं. या दरवारांत तरी त्या लफंग्या-

ची मात्रा काडीमात्र मी चालं न देतां, त्याचे वेत वेळोवेळीं हाणून पाडीनू. इतकेंच नव्हे—शाहूराजाचे कान अशा रीतीनें भरवून देईन, कीं तो कोंकण्यादेखील खूप समजून राहील—शे-रास सव्वाशेर कोणी तरी आहेच आहे ! तो वेत अनायासें आज सत्रा आणे जमून आला आहे ! (पाहून) ही पहा, सरदार मंडळी मोठ्या लगवगीनें दरवाराकडे जाऊं लागली. आपणदेखील त्याच तयारीनें निघालों आहोंत. चला तर. (चालत, मिशीला पीळ देत) बूच्चाजी, तशी वेळ येऊं दे मात्र, कीं या राजकारणांत व राजघराण्यांतु असा कांहीं गोंधळ उडवून देतो, कीं पहिले छुट्टुझी किंमत या सातारचे दरवारांत कवढीमोल—तर माझे नाव श्रीपतराव प्रतिनिधि ! (जातो.)

प्रवेश २ रा. स्थळ—दरबार.

(सिंहासनाच्या दोहोंबाजूनें सरदार मंडळी बसली आहे, तों बाजीराव व प्रतिनिधि दोघे येतात. त्यांस सरदार लोकांचे मुजरे होतात. थोड्या अवकाशानें पुढें भालदार, चोपदार ललकारत आहेत, अशा थाटानें शाहूराजाची स्वारी येते. सर्वांचे मुजरे होतात. राजा सिंहासनारूढ होतो. पडद्यांत स्तुतिपाठकांचा शब्द होतो.)

पहिला स्तुतिपाठक—जयजयकार महाराज !

चूर्णिका.

जैसें मदोन्मत्त होवोनि । स्वर्ग—मृत्यु—पाता-
लभुवनि । देव, मानव दानुर्वी । कष्टवीले ॥

॥ धृ० ॥ तैसें जई यवनराक्षसाधर्मो । अ-
खिल महाराष्ट्रभूमि । दीन पौरवजनां ।

त्राहिः केलें ॥ १ ॥ शत्रुचें संहरण व्हाया,

अमित । जन्मले वीर त्यांमाजि । धर्मरक्षक
छत्रपति शिवराज पहिले ॥ २ ॥ तथा क्ष-
त्रियकुलावतंस नरवराचा । स्मरतां देहांत-
समय । शोकातिवेगे नयनिं ये अश्रुजल ।
हृदय फाटे ॥ ३ ॥

दुसरा स्तुतिपाठक-छत्रपतींचा विजय असो !

चूर्णिका.

नयनिं ये अश्रुजल। हृदय फाटे, परी । त्याच
अवसरिं आनंदभरिं । हृदय दाटतन्हे ॥घृ०॥
ज्याचिया प्रखर बाहुबलदीप्ति । दुष्टमातिरा-
ति ती । नष्ट या समयिं । ज्वालि पाहे ॥१॥
ऐसा महा धीर, नरवीर गाजि । रणासिंह
बाजी । आजि जया । साह्य आहे ॥ २ ॥ ते
हे गुणैश्वर्यमंडित । प्रजाजनकार्यरक्षणिं ।
छत्रपति शाहूमहाराज । शतायु व्हावे ॥३॥

शाहू—(ऐकून) अहाहा ! सांप्रत जें प्रत्येक गोष्टिं
आमच्या वांब्याला यश येत चाललें आहे, त्याचे खरे उत्पादक—
या सातारचे गादीची ज्यांनीं एकनिष्ठपणें सेवा करण्याची प्रतिज्ञा
केलेली असे—प्रतिनिधि व पेशवे यांसारखे गादीचे कर्ते अ-
भिमानी सरदार व त्यांचे अनुयायी, हे होत. त्या यशाचें श्रेय
आम्ही पेशव्यांस देतो. त्यांचा प्रताप अलौकिक आहे. आज-
पर्यंत आम्ही वाजू ते सारखी सांभाळीत गेले व पुढें सांभा-
ळतील, यामुळें आज मोठी धन्यता वाटते ! कां पेशवे ?
(बाजीरावाकडे हास्यमुद्रेनें पहातो.)

बाजीराव--(उभा राहून अर्दवीनें) सरकार! माझी स्तुति करण्यापुरता तिला मी पात्र नाहीं. हा सर्व या चरणांचाच प्रताप. कारण, असें आहे--

साकी.

प्रातःकालीं स्वच्छ जलीं बहु कमल मनोरम दिसतें ॥
कारण यातें अन्य असे, त्या विकसवि रविदर्शन तें ॥
प्रताप सकलांचा ॥ अपुल्या पुण्यबळें साचा ॥ धृ० ॥

शाहू--छे, छे; पेशवे,

पुद्द--मांड--शहरा.

भूपाल किती मजसम तरि राज्य हांकिती ॥
विजयाशा दृढ मानसिं नित्य ज्यांसिं ती ॥ धृ० ॥
दुर्मिळ कां सुयशलाभ त्यांसिं होत तो ॥
कां अविंधभार त्यां फार गांजितो ॥ कीर्ति-
ध्वज आमुचाच लोकिं फडकतो ॥ या कारण
नरवीर तुह्मी, नाहिं मत्कृती ॥ १ ॥

कसेंही असो. तूर्त ही मोच्या संतोषाची गोष्ट समजली पाहिजे, कीं आपणांसारखे कांहीं रणशूर सरदार सुदैवानें आज आमिच्या पदरीं असून, ते या गादीची सेवा करण्यास एका पायावर तयार आहेत. कसें श्रीपतराव ?

श्री० प्रति०— (उभा राहून मर्यादेनें) महाराजांची पारख यथायोग्य आहे. परंतु पेशव्यांचा उत्तरेकडे जो सध्यां मोंगलांवर स्वारी करण्याचा आग्रह आहे, तो कितपत आझांला फायदेशीर होईल, याविषयीं मात्र दोन शब्द मला बोलायचे आहेत.

शाहू--बोला. आज दरबार भंगविण्याचें कारण तेंच आहे.
सुशाल बोला.

प्रति०—आपल्या शौर्यतेजानें, बुद्धिवलानें व अलौकिक गुणानें ज्यांनीं या मराठीराज्याचा झेंडा चोहोंकडे फडकवून छत्रपति महाराजांचा यशोदुंदुभि अहोरात्र सुरू ठेवला, त्या आमचे बाळाजिपंत पेशवे पंतप्रधान यांचा—केवळ आमच्याच दुर्दैवानें—अंत झाल्यावर त्यांच्यामार्गे त्यांचे चिरंजीव बाजीराव हे कारभार पाहू लागले. आजपर्यंत बाजीरावांनीं वऱ्याच मोहिमा करून मोगल शत्रूला जेरीस आणलें. त्यांचें शौर्य लोकोत्तर आहे. नंगी समशेर इच्याखेरीज अन्य सुखवस्तु त्यांना भासत नाहीं. बरोबर आहे—‘ यथात्तुजं तत्रांकुरः ’ ! सिंहाचाच छावा तो, तो काय मत्त झालेल्या हत्तीनें गंडस्थल विदीर्ण केल्यावांचून राहणार आहे ! परंतु याचवेळीं उत्तरेकडे स्वारी करण्याचा त्यांचा बेत सर्वांशीं यथार्थ आहे, असें माझ्या समजूतीला तरी निदान वाटत नाहीं. मी हा दुराग्रह समजतां. आमचा पक्ष किती निर्दल ! किती गोष्टींनीं तरी आमची बाजू कमजोर ! राज्यांत पुरतीशी स्वस्थता नाहीं; मोगल दाराशीं येऊन ठेपला आहे; चव्हाण, घोरपडे, सावनूरकर आदिकरून कोल्हापूरकर संभाजीराजे यांचे हितचिंतक, कृष्णेच्या अलिकडे फळी धरून बसल्यानें, कर्नाटकांतील मोकासबावांचे हक्क वसूल करण्यासाठीं फौजेनिशीं गेलेल्या फत्तेसिंग भोंसल्यांची नदीपार जाण्याची छाती होत नाही ! ही आजमितीला आमची स्थिति आणि पेशव्यांचा अशा वेळीं हा निरर्थक हट्ट, ह्यणजे तूर्तच्या प्रसंगीं केवढा वेडेपणा ! तेव्हां मी ह्यणतो, आधीं आपल्या ताब्यांत असलेल्या मुलुखाची नीट व्यवस्था लावावी व काळवेळ पाहून, संधी राखून, नंतर नवा मुलूख काबीज करण्याचे भरीस पडावें. आपल्या आंगीं कुबत आहे, तर वाटेल तें वाटेल त्यावेळीं हाणून पाडतां येईल. हें ह्यणजे मी—माझ्या आंगीं सामर्थ्य नाहीं ह्यणून, अथवा, कोणाला भिडूनवोलतां, असें कोणीं समजू नये. हें राजप्रकरण पडलें. त्याच्या साधकवाधकाचा विचार

।

वेळींच झाला पाहिजे; ह्मणून महाराजांस दोन शब्द ऐकण्याची तसदी दिली.

शाहू—पेशवे, प्रतिनिधींचें भाषण ऐकलेंत ना ?

वाजी०—(अदबीनें) दयावंत ! स्वमुखानें आत्मस्तुति करण्याचा प्रसंग आज मजवर यावा, ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट मी समजतां. सरकार, आजपर्यंत—

पद.—हतबल तो अश्व देगं०—

नृपनियमें वांगलों मी, नच इच्छेच्या बळें ॥
दुर्व्यसना किमपि नाहीं, सुजनातें सेविलें ॥
कधिं नाहीं मानसा या, वर शस्त्रा उचलिलें ॥
नच वपुला, सुकृतीतें प्रतिदिवशीं राखिलें ॥ १ ॥

हें ह्मणजे मी स्वतःच्या केवळ फायद्याकडे लक्ष देऊन केलें असें नाहीं; तर शिवाजीमहाराजांनीं संपादलेला लौकिक कायम राखून, त्यांचा भगवा झेंडा चोहोंभागीं फडकवून, छत्रपति महाराजांचा सुयशोदुंदुभि दिगंतरीं दुमदुमून टाकावा, हिंदुजनांस दुःखविमुक्त करावें, यवनांचें निर्मूलन करून स्वधर्माची स्थापना करावी आणि केलेल्या प्रतिज्ञेतून पार पडावें, एतदर्थ होय. परंतु आमच्या प्रतिनिधींना काय यांत गौणपक्ष दिसला असेल तो असो. त्यांचें भाषण ऐकून चमत्कार वाटतो ! हातांत जपमाळ धरून आजचें काम ते उद्यांवर ढकलीत आहेत; परंतु मी मुख्य प्रधान या नात्यानें, जनापवादास भिऊन, प्रसंगाला उचित असे दोन शब्द बोलतां, त्याची प्रतिनिधींनीं क्षमा करावी. श्रीपतरावजींना स्वकीय व परकीय राज्यसंबंधीं हालहवाल आणि ' हिंदुपदपादशाह ' हा वडेजावी किताब, या शब्दांचाच खरा अर्थ आधीं चांगलासा माहीत नाहीं. त्यांनीं एकंदर गोष्टींचा पोक्तपणें विचार केला, ह्मणजे त्यांचें त्यांनाच कळून

येईल, कीं उत्तरेकडे मोंगलांवर स्वारी करण्यास हाच वक्त उत्तम आहे.

शाहू—पेशवे, प्रतिनिधि हे आपणासारखेच या सातारचे दरवारांत एक हुशार मुत्सद्दी आहेत. त्यांचे पोक्त विचार आज अगदीच पालटले, असें एकाएकीं आमच्यानें झणवत नाहीं.

प्रति०—आणि प्रतिनिधीचा अविचार चांगलाच पेशव्यांचे नजरेस येऊन चुकला, ही तरी मोठ्या समाधानाची गोष्ट मी समजतो. गादीचे कट्टे अभिमानी, हिंदुजनांचे पूर्ण कैवारी, अविंधद्वेषे, धर्मसंरक्षक आणि रणकर्ते आमचे पेशवे, सर्वांचे उपदेशक बनल्यानें स्वर्ग आज आह्लासा दोन बोटें उरला आहेसें वाटतें ! महाराजांच्या बोलण्याचें पेशव्यांना कदाचित् थोडें वैषम्य वाटलें असेल; परंतु मी आग्रहानें असें सुचवितों, कीं पोकळ वाता झोंकून पैशाची, प्राणांची व तज्जन्य अब्रूची हानि करून घेण्यापेक्षां, आमच्या मुलुखांतील यवनांच्या वाटाच आधीं आज्जी बंद करून टाकाव्यात; लहान सहान बंडें उद्धवलीं आहेत, त्यांचा बीमोड करावा; कर्नाटकांत स्वारी करून तिकडला आपला प्रांत आपल्या ताब्यांत घ्यावा; चौथाई, सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करावेत; फत्तेसिंग भोंसले यांस कृष्णेच्या पलिकडे न्यावें; नंतर उत्तरेकडे विनतक्रार त्यांनीं घांव घ्यावी. अहो, सध्यां आमच्या आंगीं लहानसें बंड मोडण्याचीदेखील कुवत नाही, ते आह्मी निजामासारख्या बलिष्ठ शत्रूशीं टक्कर देऊं पहात आहों; झणजे साराच चमत्कार ! 'तूप खातांच रूप पहावें,' या पेशव्यांचे नियमाचा चमत्कार न वाटतां, या प्रसंगी हंसूं येतें !

शाहू—हँ, प्रतिनिधि, कोणच्याही प्रकरणाचा वादविवाद अशा रीतीनें न झालेला फार बरा. अशा हमरीतुमरीनें हातीं घेतलेल्या कामाची हेळसांड होणार आहे.

बाजी०—कशाला ! प्रतिनिधीचीं बोलणी आझाला सर्व कळतात. आमचे बेत सर्वस्वी हाणून पाडावेत, याखेरीज त्यांचा अन्य हेतु नाही. त्यापेक्षां महाराजांनींच मला ' झाली तितकी गादीची सेवा पुरे आहे ' ह्मणून सांगार्व, की या मराठी राज्याला अखेरचा मुजरा ठोकून, एखाद्या क्षेत्राच्या ठिकाणी जाऊन, विरक्तपणांत राहिलेले आयुष्याचे दिवस कंठतां. प्रातःनित्रींसाठी हें एक फायदेशीर कलम होणार आहे. मग मात्र हाती धरलेली जपमाळ एकावाजूस ठेऊन,

गद्गद्—नाहिं सुभद्रा या०—

शस्त्र घेउनी हातिं तयांनीं समरांगणिं जावें ॥
स्वीकारुनि सैन्याधिपत्य, ते खलरिपु दंडावे ॥ घृ० ॥
धन-लौकिकसांभाळ करोनी सज्जन रक्षावे ॥
चौथाई—सरदेशमुखीस्वामित्व पदरिं घ्यावें ॥
कृष्णच्या जें ऐल तीरिं, तें सैन्य पार न्यावें ॥
छत्रपतींच्या तोषा कारण शेवटिं कीं व्हावें ॥ १ ॥
महाराजांचा हुकूम होण्याचाच अवकाश—ही मीं आपली तरवार खाली ठवली—

शाहू—छे, छे; पेशवे, निकरावर येऊं नका. तुम्हीं केलेला प्रतिज्ञा लक्षांत आणा; आपला हेतु तडीस न्या; आणि मग—

प्रति०—मी तरी तेंच ह्मणतां, कीं हेतुपूर्णता होण्यासाठीं हरएक गोष्ट आझाला दमानें घेतली पाहिजे. शत्रु बलाढ्य असून शिवाय कवींच बेसावध नसतो; ह्मणून आपल्या बलाबलाचा विचार आपणांस आधीं कर्तव्य आहे.

बाजी०—(माम डोलवून) ठीक ! हें श्रीपतरावजींचें पर-
राज्यासंबंधानें ज्ञान ! अहो, या वेळीं आमचा शत्रु तर—

पद.—महाश्वेता नये झडकरि०—

कुटिल वारांगनागानीं ॥ आणि वारुणिपानिं
निशिदिनिं ॥ राहिलेला गुंग होउनि ॥ ती
खरी स्थिति काय सांगावी ॥ धृ० ॥ सर्वे
सेना सर्व हतबल ॥ अन्न अथवा, प्यावया
जल ॥ नाहि, तेणें फार व्याकुल ॥ छत्रप-
तिनीं ध्यानिं आणावें ॥ १ ॥

आणि या विद्यमान कार्त्तिकी आह्मी कमकुवत आहोंत, या प्र-
तिनिधीच्या झणण्याचा देखील थोडा बहुत विचार करावा. स-
रकार, मी खातरीनें सांगतो, कीं आमच्यापार्शी असलेले मराठे
लढाईच्या कामाला मोठे कडवे शिपाई आहेत. तिकडे गुजराथेंत
त्रिंबकराव दाभाज्यांची सरशी होत चालली आहे. हे जिवाला
जीव देणारे शिंदे, होळकरं आदिकरून शूर सरदार, नंगी समशेर
हातांत घेऊन केवळ आज्ञेची वाट पहात आहेत. अशावेळीं म-
हाराजांनीं मला उत्तरेकडे जाण्याचा हुकूम द्यावा—आपल्या सै-
न्याचा गराडा देऊन निजामाला जेरीस आणतो ! त्याच्या सै-
न्याची वाताहात करून, देशचे देश उध्वस्त करून, काबीज क-
रून टाकतो ! अरे ! यापूर्वीं मुसलमान, फिरंगी, शिद्दी वगैरे
नीच लोकांनीं केलेला आमचा छळवाद अजून कोणाच्या स्मर-
णांतून गेला नसेल ! !

पद.—प्रतिकूल होइल०—

मूर्ति सोमनाथाची ती भंगिली त्यांनीं ॥
धर्मभ्रष्ट केले हिंदू, वालि नच झणोनी ॥ धृ० ॥
सत्कुलीन अवलात्रत तें नेलें लयाला ॥
लीन दीन होउनि त्यांनीं प्राणनाश केला ॥

चोहिंजागिं ऐसा जेव्हां हाहाःकार झाला ॥

देश, धर्म शिवरायांनीं रक्षियेलें दोनी ॥ १ ॥

त्या अकांडतांडवाचें स्मरण झालें, कीं कोपाग्नीं हृदय हारप-
ळून जातें ! असें वाटतें—या वेळेस काय करावें नि काय नाहीं !!
(आदेशानें) सरकार, आज्ञा द्या—या प्रसंगीं ' होथे ' ह्यणा—
पाहिल्याच स्वारीला उत्तरेकडील मुलूख हस्तगत करून घेतां !
देशांत स्वप्नाला मोगलांचें टाणें राहूं देत नाहीं ! !

शाह—(आहंशनें) शाबास ! पेशवे, वडिलांमार्गे त्यांचा
नांवलीकिक तुझी गुराखाल, अशाबद्दल आमची खात्री झाली !
तुमचा वेत दरबाराच्या पसंतीस आला ! तरी स्वेच्छेनुरूप—

पद.—झंपा.

प्रवल रणधीर ते वीर घेउनि सवें ॥

इच्छित स्थलिं तुझीं आज जावें ॥ धृ० ॥

समरिं जिंकुनि अरि, कीर्ति जोडा बरी ।

दुःखिजन यांवरी लक्ष द्यावें ॥

साह्य आह्मी असों, नित्य हें मनिं वसो ।

छत्रपतिकार्य कीं सफल व्हावें ॥

विजयि होवोनिथां नगरिं यावें ॥

सज्जनीं तूमचें सुयश गावें ॥ १ ॥

(शाह सिंहासनावरून उतरतो. दरबार बरखास्त. पडदा पडतो.)

प्रवेश ३ रा. स्थळ—रस्ता.

(विचार करीत असलेला प्रतिनिधि येतो.)

प्रतिनिधि—पाहिलें? शेवटीं माझ्या ह्यगणप्रासारखेंच झालें !

शाहूला पण कसा वेतावर आणला त्याने ! शाबास ! पेशव्याची यावद्दल करावी तितकी तारीफ थोडी आहे ! यापुढे आतां आम्ही कितीही आरडलें ओरडलें, तरी कांहींसुद्धां वळायचें नाही. उलट आमच्या वोलण्याची किंमत भरदरवारांत होऊन, फट्फटितेला मात्र तें कारण होणार. तर हें असें नको. एखाडें नवीनच वस्तान बांवायची युक्ति आतां लढविली पाहिजे. कसें बरे ? (विचार करतो व आठवल्यासारखें कहून) हें, असें हें घडून यायला पाहिजे, तर काम वेमाचूम ! त्या जाधवरावाला हरएक तऱ्हेनें एकदांचा वश कहून घ्यावा, कीं तो बहादूर कोल्हापूरकर संभाजी राजाचें मनांत मोजी गोष्ट चांगल्याच रीतीनें भरवून देईल. ते पडले मराठे वच्चे आणि आमच्या राजाचें प्रतिस्पर्धि—त्यांना ह्या बाजीराव कोंकण्याची पोकळ घमेंड कधींच सहन व्हायची नाही. अर्थात् तें याचा द्वेष करतील. आंतून त्या निजामाचेही कान फुंकून ठेवावेत; ह्मणजे आपलें वस्तान कुठें थोडें बसलें ! असो. आज उद्यांक्रंडे मातुश्री राधाबाईच्या दर्शनासाठीं बाजीराव पुण्यास जाणार आहे. तेथें इष्टमित्रांची भेट घेतां घेतां सहज त्याचा आठवडा निघून जाईल; तेवढा वेळ आपल्या कामाला बसत आहे. चला तर, प्रथम जाधवरावाचीच भेट घेण्याच्या तजवीजीला लागूं; नंतर बुट्या विचार. (जातां.)

प्रवेश ४ था. स्थळ—काशीबाईचा महाल.

(काशीबाई गौरीहराची पूजा करित बसली आहे. जवळ परिचारक हात जोडून उभे आहेत.)

काशीबाई—(पूजा आटोपून, हात जोडून)

पद.—तव मानस कैसें०—

जगदंबे देवि भवानि आई बलदायिनी ॥ मी

अबल्ला काय तुला प्रार्थू कर जोडुनी ॥ चाल्ला ॥
 लेश दया तव असतां उदया येइ नराचें
 भाग्य ॥ तेविं सदा तूं रक्षिसि आह्वां प्रम-
 दांचें सौभाग्य ॥ तुजविण नाहीं कुणी ॥ १ ॥

आईग !

पद.—आर्या तीच असे पदाची०—

चैन जिवा नाहीं कसें तें रात्रंदिन भय वा-
 टतें ॥ मर्जी विलक्षण कल्पना ये, कोमल
 हृदया जाळिते ॥ घृ० ॥ दूर वसति पति मजपा-
 सुनि मग सौख्य खरें मज काय तें ॥ शत्रुजनीं
 तूं रक्षि तयांतें, मी तरि अन्य न याचितें ॥ १ ॥

अंजनीगीत.

विरहानलिं मी एकलि येथें । दुःखातिशयें दिन कंठीतें ।
 जाणुनि ज्याचें काळिज तुटतें । जगिं तो एक असा ॥ १ ॥
 भटजी, माझी जपाची माळ द्या. (ती घेऊन जप करते. नंतर
 वर पाहून, हात जोडून)

पद.—आवो आवो रंगेला०—

रक्षीं माझ्या दयाळा, प्रियनाथांसीं ॥ घृ० ॥
 रिपुमर्दनीं बल देउनी । समरीं सदोदित येउं
 दे यश त्यांजसीं ॥ १ ॥ स्वातिसलिला
 जसि चातकी । झालें उताविळ दर्शना मीही
 तसी ॥ २ ॥

(उठून प्रदक्षिणा करूं लागते.)

(गोविंदास) आज साताऱ्याकडील कांहीं बातमी आहे
 का गोविंदभटजी ?

गो०-होय. आईसाहेव मघां ह्यणत होत्या, कीं स्वारी सातांप्याहून निघाली, आज बहुशा येईल, ह्यणून आतांच सांडणीस्वार सांगून गेला.

काशी०-आपली इकडे रवानगी करून परस्परे साताप्यास गेल्याला आज सुमार पंध्रवडा झाला असेल, नाही का ?

गो०-हो. पुरवांच स्वारी येऊन दाखल व्हायची; परंतु कांहीं विशेष कामाच्या अडचणीमुळे एक दोन दिवस लागले असावेत ज्यास्त.

काशी०- (ऐकल्यासारखें करून) प्रहा वरें, आंतल्या दालनांत आलें आहेस वाटतें कुणी. (गोविंदा आंत जातो. गोपिकाबाई येते.)

गोपिकाबाई-काय चाललें आहे ?

काशी०-तुझी का गोपिकाबाई ? (गौरीहरास नमस्कार करून) या; आटपलें माझें. इकडे कुणीकडे आज वाट चुकलांत ? नाही तर कारणावांचून वाड्यांत यायला तुझाला फुरसत नसायची. आपल्या येण्याचें कारण आलें लक्षांत ! (गोविंदास) भटजी, पूजेचें सामान आंत घ्या तेवढें. (गोपिकाबाईस) खरें ना मी ह्यणतें तें ?

गोपि०-काय बाई वोलाल तें खरें. खरें ह्यणाल तर काढीचीदेखील फुरसत नाही मला. कांहींना कांहीं आपलें आहेच पाठीमागें.

काशी०-हो तर ! जसे कांहीं तुलाच आतां कामाचे गाडे ओढावे लागत असतील तें !

गोपि०-खरेंच ! मला उष्टीं काढावीं लागत नाहीत, कीं धुणीं धुवावीं लागत नाहीत, कीं केरपोतेरें करावें लागत नाही; पण देखरेखेखालींच माझा दिवस जातो. हाताखालच्या माणसांवर आपला दाब नाही, तर काम बिनचूक होतें कसें ? तुझां श्रीमं-

तांचें थोडेंच तसें आहे ! हुकूम करायची मेली खोटी, कां शें-
कडां दासदासी हात जांडून पायांपाशी तयार आहेत.

काशी०—(हंसून) वरीच किंग गोपिके बोलायला शिकलीस !

गोपि०—पण सांगा मला, नाहीं झणायला आज कोणच्या
गोष्टीची कमतरता तुझाला आहे ? अहो, तुमच्यासारखें सुख
राजाच्या एखाद्या पट्टराणीला नसेल !

काशी०—हो, मी खातें सवरतें, सर्व कांहीं करतें; चांगली
धडधाकड आहे, पण मला जो हृद्रोग लागला आहे, त्याची क-
ल्पनादेखील नाहींण, नृजा ! गोपिके,

पद.—प्राडुनि दिधलें दासीसह मीं पत्र०—

मज्जनु झालें ख्यात कुली, मी प्रिय बहु
आप्तजनां, ते ॥ समान पाहुनि अर्पण
करिती मज जनमान्य वरातें ॥ धृ० ॥ पति-
प्रेमाची साक्ष खरी हें वैभवसुख भोगाया ॥
परि वाटे तें निष्फल सारें, कांहिं नको
समयीं या ॥ सर्वस्वीं आधार मला जी मूर्ति
न ती या ठायां ॥ रविदर्शन जर नाहिं कशी
मग कमलिनि विकसित होते ॥ १ ॥

गोपि०—खरेंच ! देव सध्यां आमच्यावर कोपला आहे !
त्याला तिळमात्र दया असती, तर असें हें कां घडून येतें !

काशी०—नाहींग. असें व्हायला कारण देव नाहीं—

गोपि०—कोण तर मग वाई ?

काशी०—असें पहा गोपिके,

पद.—शाखा सद्गुण जया पालवी०—

वसंतकालीं करीर तरुला पर्ण मृळीं तें नसे ॥

त्या समयीं अपराध खरोखर काय ऋतूचा

३६ संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

असे ॥ घृ० ॥ उलूक पक्षी प्रकाशं लक्ष्मी,
अंधकारिं परि बसे ॥ अविचारानें आपण
द्यावें सूर्या दूषण कसे ॥ चातकमुखिं कीं
पर्जन्याची धारा नच पडतसे ॥ दोष कोणता
सांग वरें तूं जलदांगीं त्या वसे ॥ दुःखा
कारण विधि नाही, तो जन्म मात्र देतसे ॥
प्रकार घडतो येथ तसा तो दैविं -आपुल्या,
जसे ॥ १ ॥

(गोविंदा येतो.)

गो०—(गडवडीनें) वहिनीसाहेब, सरकार स्वारी आली !
आपल्याला हें सुचविण्याकरतां मुद्दाम आईसाहेबांनीं मला इकडे
पाठवून दिलें !

काशी०—(सहर्ष) पुरंदरेही आले असतल्लि ? (गोविंदा
' होय ' अशा अर्थाची मान हालवितो.) आले वरें का गोपि-
कावाई आपले यजमान ! (वाजूस पाहून) कोण आहेग
तिकडे ?

अहल्या—(प्रवेश करून) मी बाईसाहेब.

काशी०—अहल्ये, तेवढा हळशीकुंकवाचा करंडा घेऊन ये
आंतून. (अहल्या करंडा आणावयास आंत जाते.)

गोपि०—ही कोण नवीनच मुलगी पाहतें मी !

काशी०—हो. परवां माळव्याकडे स्वारी जातांना जंगलांत या
मुलीची गांठ पडली. चोरव्यांनीं इच्या नवऱ्याला ठार मारून,
या निराश्रित पोरीचे फार हाल मांडले होते. पण देवाला
काय करुणा आली-त्यानें हातून इची सुटका करविली. आमचे
गोविंदभटजी सांगतात त्यावरून मला माहीत. त्यांच्याच बरो-

वर इला इकडे पाठवून दिली. गोपिका, पोर फार गुणी आहे वरें ! कुण्याचा आधार नाही तिला. दोन घांस खाऊन राहिली आहे विचारी, झालें.

गोपि०—आपल्यासारख्यांना असली शेंकडों निराश्रित माणसे पोसायला कांहीं जड नाही. (अहल्या येते. गोपिकाबाई हळद कुंकू घेऊन) येतें. वसा. (उठते.)

काशी०—(उठून) ये. अशीच एखादे वेळीं येऊन भेटत जा. (गोपिकाबाई जाते.)

पद.—खमाज—पंजाबी ठेका.

परिसुनियां ममं दुःखालापा आलि दया
दैवास ॥ चित्तांवरिचा हिमकर माझ्या आज
उगवला खास ॥ धृ० ॥ बलतेजानें क्षितिवर
जो या ॥ चमकुनि आतां व्याकुळ हृदया ॥
देत अती उल्हास । नुरला चिंतानल-
सहवास ॥ १ ॥

(बाजीराव येतो. अहल्या जाते.)

बाजीराव—(काशीबाईस आलिंगून) लाडके, आतां चित्तेचें नांव कशाला पाहिजे !

साक्षी.

क्लेश आज तव विनष्ट झाले, चिंता लेशहि नुरली ॥
आनंदाच्या शिखरीं आपण वसलों या शुभकार्ती ॥
येतां दिनभाणि गे ॥ राहे केंवि निशा सांगें ॥ धृ० ॥
(तिच्याकडे निरग्वून पाहून) अहाहा ! सुंदरी, काय हें
कडकडीत व्रत !

पद.—भिऊं नको जिदलग सुंदरि०—

आलि तुझ्या वदनीं पांडुरता ही, खोल

गेले, नयन कां हे ॥ धृ० ॥ किति मोहक या
तवं तनुची कांति परी ती, लोपुनीयां, गेलि
आहे ॥ लवही बल नच देहीं कां एक-
सारखा, ऊर तूझा, उडत राहे ॥ कवणा
घाबरसी इतुकी न कळे मजला, सांग
आतां, मजासिं पाहें ॥ सखये क्लेश कां हे ॥१॥

काशी०—

पद.—मज बहुतचि ही०—

ये वेळिं अहां आपण माझ्याजवळी ॥ मज
भाति कशाची आली ॥ सुखसदनीं या भेट
आपुली झाली ॥ दुःखा नच जागा उरली
॥ चाल ॥ आनंदें ऊर धडाडे हां ॥ तो क्लेश न
देई या देहा ॥ चाल ॥ मम आज खरी हेतु-
सफलता झाली ॥ संतोष देइ या कारीं ॥१॥

बाजी०—मग हें काय ?

दिंडी.

भूषणांचा कां तुवां त्याग केला ॥
दूर केली कां तेविं कुसुममाला ॥
सांग तुज कां ही विरक्तता आली ॥
दशा ऐसी तव कशामुळें झाली ॥१॥

काशी०—प्रिया,

पद.—युवराज शिवाजीस०—

नवसुमनभरें फुललेली कुसुमवलि ती ॥

अवलोकनमात्रें मन रंजवी अती ॥ धृ० ॥
 परि रविकरताप तिला सारखा मिळे ॥
 तीवरि जलसिंचन कधि नाहि जाहलें ॥
 करपुनि जाईल सहज ती तयामुळें ॥
 विरहानालें दिनरजनीं देह हा जळे ॥ मग
 नवल काय जाहलि अशि माझि ही स्थिती ॥१॥

हे पाय आतां कधीं ह्मणून मी सोडायची नाहीं.

वाजी०—वः ! हें तर मग मोठेंच खूळ माजलें ह्मणायचें !
 वेढ्ये, आह्मांला किती कामें उरकायचीं राहिलीं आहेत अजून !
 अशीच का तूं शहाणी ती ?

काशी०—जळलें माझें शहाणपण ! मेला माणसानें सारा
 जन्मच का हा असा कावाडकष्ट करण्यांत घालवायचा तो !

वाजी०—आणि श्रम केल्यावांचून आनंदानें खायला मि-
 ळायचें तें कसें ?

काशी०—मिळतें आहे तेवढें पुरें झालें.

वाजी०—हीच ती तुझां वायकांची कोती समजूत ! लाडके,
 आपल्या सर्व सौख्याचा उगम श्रीसद्गुरुसमर्थ यांच्या पुण्यच-
 रणांपासून ! त्या महापुरुषाच्याच आशीर्वचनानें—

पद.—नयन बसे रघुवीर०—

जिकियला समरीं ॥ यवन अरि ॥ धृ० ॥
 पीडित जन ते विमुक्त केले ॥ वैभव लोकीं
 हें जोडीलें ॥ मद्दागा नच अपयश आलें ॥
 विजयी आजवरी ॥ १ ॥

तेव्हां आतां तूंच सांग—समर्थांच्या आज्ञेप्रमाणें महाराजांचा
 हुकूम मानायचा, अथवा, तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें राज्यकारभार

सौडून स्वस्थ घरीं पडून राहायचें ? तुझ्याच तोंडून या गोष्टीचा आतां निकाल लागूं दे.

काशी०—राजकीय गोष्टींत मला वायकोला काय कळतें तें ? आजच कांहीं मी कारभार सोडावा—झणत नाहीं; पण जिवाकडे पाहिलें झणजे मेलें बोलणें येतें.

बाजी०—अशा बोलण्याचा पण उपयोग काय ? कारण, हें शरीर सव्यां माझें राहिलें नाहीं. यावर तावा दोषांचा— छत्रपति शाहू महाराजांचा, कीं एक तुझा ! (हंसतो.)

काशी०—अहाहा ! खरेंच जसें कांहीं ! इतकी साखूर पेरायला नको. कुणी एखादी विचारी अजागळीं आयको असती, तर कांहीं शोभतें तरी—मला हीं बोलणीं सारीं कळतात झटलें.

बाजी०—हँ, असेंच का हें रुसणें फुगणें सारा दिवस चालायचें ? मी चकार शब्द काढीत नाहीं. तुझेंच रडगाणें आपलें चालूं दे कसें !

काशी०—(मजीं गेलीसैं पाहून नम्रतेनें) नाहीं—ही गप्प राहिलें मी. सांगावें काय तें.

बाजी०—(पलंगावर बसतो. काशीबाई मर्यादेनें त्याच्या शेजारीं जाऊन बसते.) हें बघ,

पद.—परम सुवासिक पुष्पें०—

उत्तरदेशीं हिंदुजनांचा यवनिं असे छळ
मांडियला ॥ निजामअल्ली ऐशा वेळीं सिद्ध
जहाला लढण्याला ॥ धृ० ॥ शौर्ये, धैर्ये पूर्ण
असे तो जाणतसेही कपटकला ॥ त्यांत
आभुचे योद्धे कांहीं गुप्तरीतिनें वश त्याला ॥
' दुष्ट शत्रु तो दंडुनि येणें ' राजाज्ञां ही

ऐसि मला ॥ मींही पर्वासमक्ष तेव्हां दुर्धर
आहे पण. केला ॥ १ ॥

तर महाराजांचा हुकूम आणि माझी प्रतिज्ञा, या दोन गोष्टींतून मला पार पडलेंच पाहिजे. इकडची एकंदर व्यवस्था लावून दोन तीन दिवसांनीं आझाला येथून निघायचें; ते प्रथम धावड-शीस जाऊन, स्वामींचें दर्शन घेऊन, नंतर तसेच निजामाकडे वळूं. मग कसा काय विचार ? आझाला जायला परवानगी पाहिजे.

काशी०—कशाला ती ! मला एकटीला तरी राहून करायचें आहे काय इर्थ ?

पद.—मंचकावरती०—

आपणासह मी ॥ प्रियकरा ॥ येईन जाल
त्या ग्रामिं ॥ काय सुख धामिं ॥ धृ० ॥
साहुनि विरह कशी मी राहूं ॥ दर्शन नित्य
कुणाचें घेऊं ॥ आस न वैभवलक्षिंम ॥ १ ॥
बाजी०—सुंदरी, काय तुझा हा भलताच हट !

पद.—निजमख रक्षायाम्—

काननवास तुला ॥ होइल कैसा ॥ प्रियसा
सांग मला ॥ शीतोष्णादिक ताप तसे ते ।
वृष्टि कधीं मेघांचि अतूला ॥ धृ० ॥ प्याया
जल न मिळे ॥ कवण प्रसंगीं ॥ मग खाणें
कसलें ॥ अन्नावांचुनि काढावा दिन । ही
स्थिति माझी, तूं तर अबला ॥ १ ॥ अत्या-
नंदें तूं ॥ ये स्थलिं राहीं ॥ इष्ट न तव हेतू ॥

माझ्यासंगें घोर वनांतरि । कष्ट वंदूपरि हो-
तिल तुजला ॥ २ ॥

काशी०—जवळ असून हालअपेष्टा कितीही झालेली पत्करली मला. तिचेंच दुःख अधिक वाटतें, तर—

पद.—सखयांनों दाखवा गे०—

पतिसंगें जानकी ती वनवासा त्रासती ॥
नलजाया हिंडतांना दमयंती भागती ॥
पतिसर्वें काननाप्रती । द्रौपदी सतीः कधीं
नच जाति । हरिश्चंद्रा ती । तद्भार्या सोडितां ॥ १ ॥

‘नेतीं’ द्वाटल्याखेरीज मी आतां भाषण करायची नाहीं.

बाजी०—(किंचित् रागावून) एवढेंच ना ? नका बोलूं. इतक्याकरतांच अबोला धरलेला पत्करला आझाला; परंतु आपल्याला वरोवर नेऊन चार लोकांत हंसें करून घ्यायचें—नकोच तें. (तिच्या खांद्यावर हांत ठेवून प्रेमानें) हें पहा, शहाणी ना तूं ? मग आपण शहाण्या माणसांनीं असें हें बळेंच वेड पांघरायचें ? तुला कांहीं कमी नाहीं—खुशाल आनंदांनं रहा, झालें.

काशी०—(रागानें उठून दूर जाऊन उभी राहते.) कसाला पण एवढें तें ! आपल्याला जायचें—खुशाल जावें आपण. सहन होईल तितके दिवस करीन; नाहीं तर शेवटचा उपाय आहेच मग जवळ ! या मेल्या जिवाचा आतां अगदीं विट्ट आला आहे ! (सुस्कारा सोडते.)

बाजी०—(तिच्यापासून दूर उभा राहून) अहाहा !

श्लोक.—(कामदावृत्ताचे चालीवर.)

भृकुटियुग करी सज्ज चापसें ॥ सोडि भज-

वरी नयनशर कक्षे ॥ देहिं या इच्या कंप
कोण. हं ॥ मन्मना परी शांतवी अहा ॥ १ ॥

(असें झणून तिच्याजवळ जातो. काशीबाई त्याजकडे रागामें पाहते.)

पद.—अति निर्दय ती नरजाती०—

कां कोप करुनियां वायां ॥ शिणविसि ही
कोमल काया ॥ सुंदरी ॥ आधींच शरीरीं
तव या ॥ सामर्थ्य नसे बोलाया ॥ सुंदरी ॥
भ्रष्ट वाटे सुखसुमयीं या ॥ भेदील खचित
तो हृदय ॥ सुंदरी ॥ चाल ॥ आवरीं ।
मानसांतरीं । सहन त्या करीं । येइं या ठायां ॥
मज गाढालिंगन द्याया ॥ सुंदरी ॥ १ ॥

(काशीबाई हंसत जाऊन त्यास आलिंगन देते; तीस आलिंगून)

साकी.

आम्रतरूतें वेष्टित जैसी स्निग्ध सुकोमल वल्ली ॥
आलिंगन मज दिधलें तैसें प्रियसखिनें या कारीं ॥
मदना संचरसी ॥ योजुनि युक्ति तरी कैसी ॥ धृ० ॥
भातां आहे ना जायला परवानगी ?

काशी०—आपल्याला माझी मेली कसची आली आहे परवा-
नगी ती ! पण—नाहीं—हृदय घट्ट करतें, विवेक करून पाहतें,
तरी तेच विचार सारा वेळ मनांत येतात !

बाजी०—कोणचे ते तर कळू दे.

काशी०—

पद.—जोगि वनके आया०—

नकां जाऊं दिल्लीसी । तया दूर देशीं ।

विनंति माझी ॥ घृ० ॥ ०
 नामश्रवणं रिपुगण सारा ॥ थरथर कांपे
 जयासीं ॥ तथा० ॥ १ ॥ यवनाधिप तो राहे
 तेथें ॥ वदति नू माया तयासीं ॥ तथा० ॥ २ ॥
 झाडुनि अवघे दूत यमाचे ॥ मित्र न कोणी
 अह्मांसीं ॥ तथा० ॥ ३ ॥ आपत्कार्त्ती, शुभ-
 वेळीं सी ॥ हितगुज सांगू कुणासीं ॥ तथा० ॥ ४ ॥

माझ्या प्राणांची शपथ—जायचें नाही. (जाऊन त्याचे पाय घट्ट धरते.)

बाजी०—छे, भलतीच समजूत तुझी—ही! अगे, अशा बलाढ्य शत्रूवरोवर सामना देण्यांत तर आझाला विशेष आनंद आहे. पण त्याचें आतांच कशाला? त्या गोष्टीला बराच अवधि आहे अजून. सध्यां फक्त नर्मदेच्या पलिकडे जाऊन निजामाची खबर घ्यायची. दिल्लीवरच्या मोहिमेच्या वेळीं स्वारीवरोवर तुला घेऊन जाऊं; तेव्हां मग सत्यभामेप्रमाणें हातांत धनुष्यबाण घेऊन वेळोवेळीं आझाला साह्य कर. ह्मणजे तुझ्या मनाप्रमाणें झालें कीं नाही? (चोहोंकडे पाहून) अरे! बोलण्याचे नाशान्त किती वेळ गेला तो समजला नाही. इकडे पहा.

पद.—कानडा—त्रिवट.

पावकसम स्वर रविकरदीप्ती ॥ नयनां मोद
 न, दे चित्ता ती ॥ घृ० ॥ शैवलिनीच्या
 शीतल सलिलीं ॥ स्नान कराया पुरुजन
 जाती ॥ घेउनियां जगदंबादर्शन ॥ स्वालयिं
 कोणी जातां दिसती ॥ १ ॥

(निघून जातात.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला. स्थळ-जंगल.

(हातांत पत्र घेऊन चंद्रसेन जाधव घाईघाईने प्रवेश करतो.)

चं० जाधव- (आसंदित मुद्रेने)

० पद.-कोणता वदरे तूझा०-

दैव सानुकूल ह्मणेनी योग केवि आला ॥

आजवरी हृदयांतरि, तो हेतु सफल झाला ॥घृ०॥

पहा कशी श्रीपति याची गुप्त भेट झाली ॥

निजामासि माझ्याजवळीं पत्रिकाहि दिधली ॥

वैरभाव बाजीविषयीं ऐशा सुवेळीं ॥

पूर्णपणें मानसि त्याच्या दिसतसे उदेला ॥ १ ॥

त्या बाजीरावानें आणि त्याच्या अनुयायी मंडळानें, माझा धनी कोल्हापुरकर संभाजी याचें, आजपर्यंत कोणचेंही प्रिय केलें नाहीं; तर-

० भूपतीस अपुल्या लटकी मात ती कथोनी ॥

मत्प्रभूचि सकलां लोकीं केलि मानहानी ॥

हाडवैर साधियलें कीं निशिदिनीं त्यांनीं ॥

बंधुजनीं कलह कराया सिद्ध काय झालां ॥२॥

बरें झणावें ! याहून जरी नाहीं नाहीं त्या गोष्टी सांगून संभाजी-विषयीं शाहूचें मन कलुषित केलेंत, तरी त्या जातभाईचें रक्त एक आहे. नाकांतला केंस उपटला, कीं डोळ्यांतून आंस-

वांच्या धारा लागतात; परंतु बाजीरावा, ब्राह्मणभाई तूं, तांदाळां-
तल्या खज्याप्रमाणें अलग एका बाजूला जाऊन पडशील.
(पत्राकडे पाहून) हें निजामाचें पत्र, पेशव्याची अशी कांहीं
धांदल उडवील ह्मणता, कीं प्रतिनिधीची क्षमा मागण्याखेरीज
दुसरी तोड ह्मणून त्याला उरणार नाहीं. हा एक घरचाच भेद्या
निजामाला सांपडल्यामुळें, बाजीरावाबरोबर त्याचा सामनाही
मोठा कडाक्याचा हाईल. अशा वेळीं आपण आपल्या धन्याचें
एखादें फायद्याचें कलम पाहिलें पाहिजे. (जाऊं लागतो, तों
श्रीपतराव प्रतिनिधि घाईघाईनें येतो.)

प्रतिनिधि—(कांहीं दुरून) जाधवराव, अहो नाधवराव ?

जा०—(थांबतो व त्याकडे पाहिलेले करून) कोण ?
सरकार ! (त्यास मुजरा करतो.)

प्रति०—अहो, शेवटीं निजामाला एक ताजी बातमी कळ-
वायची, ती आज्जी राहून गेली !

जा०—कोणची बरें ?

प्रति०—हा घ्या दुसरा लखोटा. (देतो.) निजामाला
ह्मणावें, दोन चार दिवसांनीं बाजीराव पुण्याहून निघणार, तो
प्रथम आपल्या मुलुखाकडे न येतां, ब्रह्मदंडस्वामीच्या दर्शनासाठीं
धावडशीस जाऊन दाखल होणार आहे; तर आपण ही
अमोत्य संधी राखून, एकांत साधून, एकदम त्याजवर जाऊन
हल्ला करावा. इकडे शाहूला मी वेतावर आगून ठेवतांच. तुझी
निर्धास्त असा. आंतून आमची पूर्ण मदत आहे. हें, निघाच.
काम मात्र बिनचूक पार पडलें पाहिजे.

जा०—अँ ! आपण अगदींच त्याविषयीं बेफिकीर रहावें.

साकी.

निजामअल्लीकोपानलिं ही वार्ताऽ भयंजनधारा ॥

एकसारखी ओतुनि आतां भडकवितों तो सारा !
माझ्या वचनीं या ॥ शंका आणुं नका वायां ॥ घृ० ॥

/ प्रति०—छे, छे; आपल्या कामाविषयीं शंका मला विलकुल
नाहीं.

जा०—मग येतो आतां ? रजा ? रामराम. (त्यास मुजरा
करून निघून जातो.)

प्रति०—(तो गेल्यावर) वडा धूर्त, मोठा हिंमती, पुरा का-
वेवाज आणि माझ्या खात्रीचा मनुष्य हा चंद्रसेन जाधव आहे.
निजामाकडे जाऊन पोचायलाच अवकाश—त्याच्या साहाय्यानें
तो या बाजीची अशी फें, फें, उडवून देईल ह्मणता, कीं आ-
मचा ठासून भरलेला बार जोरानें उडालाच ! (जातो.)

प्रवेश २ रा. स्थळ—जंगल. (बाजीरावाची
छावणी,)

(बाजीराव व राणोजी शिंदे, दोघे बोलत येतात.)

बाजीराव—राणोजी शिंदे, काय ही बातमी अक्षरशः खरी
आहे ह्मणतां ?

राणोजी शिंदे—होय सरकार. रागदीं खात्रीच्या मनु-
ष्यानें सांगितलेली. प्रतिनिधीनें निजामाकडेसच जाधवाला
पत्र देऊन पाठविलें, अशाबद्दल आतां संशयाला विलकुल
जागा नाहीं. आपल्यामार्गे त्या श्रीपतरावाची—ह्मणाला—कोण
धांदल उडाली होती ! तो एकदांची या जाधवराज्याची गांठ
पडली; आणि कांहीं गुप्त निरोप देऊन त्याला निजामाकडे
त्यानें पाठवून दिलें.

बाजी०—तर मग घरांतल्या घरांत ही शुद्ध वंडाई माजली
ह्मणायची !

४८ • संगीत रणसिंह-वाजी नाटक.

रा० शिंदे-आणि ती केवळ मत्सरबुद्धीनें ! आपला झालेला उत्कर्ष त्याला सहन होत नाही, हेंच त्या मत्सराचें स्वरं वीज. ह्या बंडाई आणि दुष्टभावरूपीं लाटांमधून निभावून आमचें जहाज तडीस लागणें धोक्याचें आहे !

वाजी०-तरी त्याबद्दल इतकी भीति अथवा, विशेष पर्वाही आझाला नाही; परंतु खेदास्पद गोष्ट ही वेळोवेळीं मनांत येत, कीं—

पद.-मेरा गमका तराना०-

ज्ञाता लोक मानीती । सुन्मान देती । श्री-
पतीप्रती ॥ राहे त्याचिया चिंत्तीं । कां दिन-
रातीं । आझांविषयिं ती । द्वेषमंति अती ॥
॥ घृ० ॥ शत्रुजनांतें साह्य तो गुप्तपणें, त्यातें ॥
भूपतिचें हित आपुल्या का न कळावें तें ॥
अन्य खेद माझीया । हृदयीं न सम या ।
हें दुःख वायां । श्रीपतीप्रती ॥ १ ॥

रा०-पण अशा या गुप्त मसलती झणजे भीतीचें मुख्य ठिकाण ! आणि तशा ठिकाणीं आपलें नेहमींचं रहाणें ! तेव्हां या घातुक ठिकाणाचा कोणच्या तरी रीतीनें बंदोबस्त झाला पाहिजे.

वाजी०-रणोजी, अहो आमच्या हितशत्रूंनीं आजपयंत आमच्याविरुद्ध धोड्या का मसलती केल्या ? पण झालें काय !

पद.-श्रमले बहुते मेघ०-

‘सत्यमेवजयते’ या न्यायें सत्याचा कीं
जय झाला ॥ अंतिं खरा तो प्रकार सारा
नृपतीच्या दृष्टिस आला ॥ घृ० ॥

आणि सर्व साधारण असाच नियम आहे, कीं—

शरद्रुतूंतिल मेघं गर्जना, न करी जीवन-
वृष्टीलां ॥ शब्द न करितां वारिवाह तो
वर्षे वर्षाऋतूंतला ॥ १ ॥

त्यांनी कोणत्याही विकट प्रसंगांत आंझांला आणलें, तरी मुळचें
आह्मी पुरे सावध आहोंत.

रा०—महाराज, आपल्यावर एखादें संकट आणण्याची,
अथवा जिवाला अपाय करण्याची त्या माकडांची छाती नाही.
आमचा अधिकार ते जाणून आहेत.

बाजी०—कांहीं अग्रे आमच्या कार्यांत तूर्त हें एक नवीन
विघ्न उपस्थित झालें खरें! (कांहीं वेळ विचार करून)
शिंदे, पुढें आतां आपल्याला स्वामींच्या दर्शनास जायचें.
सद्गुरूंचा मठ येथून सारा दहाएक मैलांवर असेल नसेल. तेथील
एकांतवासी जनांस त्रास होऊं नये, झणून पुढचा मुकाम
जवळच करायचा, अशी सैनिकांनां वार्ता द्या.

रा०—(हात जोडून) आज्ञा सरकार. (जातो.)

बाजी०—(चिंतन करून, खिन्न मुद्रें)

पद.—मजवरि तरु कुसुमरेणु०—

सुखकरे अणुमात्रचि हें थोरपण, जसे ॥
ते मृगजल बघुनि तृषितचित्त होतसे ॥ घृ० ॥
मानिति जन कांचन किति श्रेष्ठ या क्षितीं ॥
चुकति न घनघाय परी नित्य त्याप्रती ॥
नश्वर या वपुचि खरी तीच कीं स्थिती ॥
जा कोठें, कांहीं करा, शांत मन नसे ॥ १ ॥

• (जातो.)

५० संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

प्रवेश ३ रा. स्थळ-ब्रह्मद्र स्वामीच्या मठा-
सभोवतालची जागा.

(एक शिष्य येतो.)

शिष्य—(इकडे तिकडे पाहून व आंत डोकावून) यज्ञेश्वर भटजी ! अहो यज्ञेश्वर भटजी ! काय हें ? फटफटीत उजाडायला झालें-आपली अजून उठायची वेळ झाली नाही-वः ! तिकडे गुरुजी हांका मारीत असतील-उठा. (कान देऊन, ऐकल्यासारखें करून) पण जरा डोळे उघडून इकडे पहाऊ ?

पद.-रामचंद्र नाहिं घरीं०---

अरुणाची कांति नष्ट जाहली पहा ॥

उदयाचलिं येत असे चंडकिरण हा ॥ धृ० ॥

गिरिगव्हरिं अंधकार जाउं लागला ॥

पूर्व दिशाप्रांत किती स्वच्छ जाहला ॥

सुप्रभातगंधवाह मंद सूटला ॥

कर्णमधुर पक्षीरव ऐकुं ये अहा ॥ १ ॥

(पडद्यांत:- ' मुलांनों, चला, इकडे या.'-तें ऐकून) ही ऐकलीत गुरुजींची हांक ? आपल्याला वाटेल तर सारा दिवस का झोंप घ्या ना ! मी आपला जातो कसा. (पडद्यांतून:- " जा बरें बाळ.")

(जातो. तदनंतर कटीस कौपीन, काषाय वस्त्रें परिधान

केलेलीं, असे ब्रह्मद्रस्वामी शिष्य मंडळीसह

(मठीतून बाहेर येतात.)

स्वामी—

पद.—राधाधरमधुमिलिङ्ग०—

सीताचित्सुखधाम । सदोदित । राम भजावा राम ॥धृ० ॥
 मुनिमानसविश्राम । धनुर्धर । दशरथनयनविराम ॥१॥
 पतितोद्धारक नाम । जयाचें । तो नवमेघःश्याम ॥२॥
 सकलजनांतर्याम । तयाच्या । चितनि आत्माराम ॥३॥

पद.—दुःखित तरुवर झाले०—

भगवच्चरणांवांचोनी ॥ आधार न जनहो
 कोणी ॥ धृ० ॥ कामादिक शत्रू मार्गें ॥ असती
 हें उमजा स्वमनी ॥ १ ॥ तो त्रिभुवनपति
 जिक्काया ॥ रत व्हा तन्नामस्मरणी ॥ २ ॥
 त्या ईशपदीं मन ठेवा ॥ भवसागर जा
 उतरोनी ॥ ३ ॥

मुलांनों, इकडे या; या दर्भासनांवर वसा; आणि निरपेक्ष,
 सर्वसिद्धिफलदाता जो ब्रह्मांडनायक, त्याचें मनोभावानें नाम-
 स्मरण करा. (एक शिष्य व्याघ्रांवर आणून घालतो, त्यावर
 स्वामी बसून) करा आरंभ.

पद.—हूं जानत प्रीत रीत०—

रघुकुलनाथ रामगुणगायनि—षड्भिपुच्या दृ-
 ढपाशीं नच सांपडतां—तूं होइं मना रत ॥
 धृ० ॥ दीनजनां कारुण्यमहोदधि, भक्तमनो-
 रथ कल्पद्रुम, तो पूर्ण सुखावत, होतां नत
 पंदकमलि सदोदित ॥ राघव रघुकुलनाथ ॥१॥

(इतक्यांत झोंपेंतून उठलेला यज्ञेश्वर डोळे चोळीत येतो व शिष्य मंडळींत जाऊन बसतो. त्यास)

यज्ञेश्वरा, किती बेटया उशीर हा ? हँ, चालूं दे. ह्मण पाहूं-

यद.-भजनी चाल.

ईशपदीं मन जोडीं ॥ मनुजा ॥ घृ० ॥

गा सप्रेमें तो करुणाकर ॥ हें भवबंधन

तोडीं ॥ १ ॥ त्या जनरंजन-अलखनिरंजन-

॥ नामिं सुधारसगोडी ॥ २ ॥ न कळे ज्ञातो

काळ कसा तो ॥ निद्रा घे बहूथोडी ॥ ३ ॥

(पडद्यांत रणशिंगांचे आवाज ऐकूं येतात.)

स्वामी—(चकित मुद्रेनें) अरे! रणशिंगांचे आवाज कोणी-
कडून ऐकूं येताहेत हे? (कांहीं शिष्य मठीच्या बाहेर येऊन
पाहूं लागतात.)

एक शिष्य—(घावरा होऊन, स्वामींस) सहुरो ! स्वस्थ
वसण्याची ही वेळ नव्हे !

साकी.

अगणित सेना घेउनि संगें यवनासुर तो आला ॥

भयसूचक रणभेरि वाजवीं, नाद त्यांचा झाला ॥

कैसी गत आतां ॥ खल तो या स्थानीं येतां ॥ घृ० ॥

(शिष्यमंडळींत 'मोंगल आले; धांवा, पळा, प्राण वांचवा'-
असा एकच गोंधळ उडून जातो.)

स्वामी—(खडबडून उठतात व रागानें) अरेरे ! त्या दुष्ट-
जनांचा या एकांत स्थळींदेखील आह्मांला त्रास असावा, अँ !
अरे, नीच अविधानीं ! गाई, ब्राह्मणांचा छळ करतां, हें तुझी

चांगलें करीत नाहीं. माझें सामर्थ्य तुमच्या अनुभवास आलें नाही—या मठाचे आंत पाय ठेवा, कीं सर्वत्रांचें जाळून भस्म करून टाकतो.

शिष्य—(घाबरत) गुरुराज, तो पहा अश्वारूढ झालेज एक मनुष्य अगदीं जवळ येऊन ठेपला !

स्वामी—येऊं दे—(अत्यंत कोपाविष्ट होतात व दर्भ हातांत घेऊन) अरे, दुष्ट यवननिशाचरा !

श्लोक.

त्या लोकेऽपुलासा कराया ॥
म्यां सेवीला योग जो काननीं या ॥
तत्सामर्थ्ये सिद्ध हा बाण माझा ॥
येथें येतां प्राण घेईल तूझा ॥ १ ॥

बाजीराव—(एकदम पुढें होऊन)

पद.—वागेसरी बहार—त्रिवट.

कोपानल ही जाळिल काया ॥ शांति धरावी
सद्गुरुराया ॥ घृ० ॥ दुष्टजनांवरि शर हा
अपुला ॥ आवरुनीयां पूर्ण तयाला ॥ हा
तव किंकर ये स्थलें आला ॥ सकरुण-
नयनीं अवलोका या ॥ १ ॥

दयानिधे, मी आपणास प्रणिपात करतो. (त्यांस साष्टांग नमस्कार करतो.)

स्वामी—(शांत होऊन बाजीरावाकडे पाहतात.) बा-
जीराव, या; बसा. (द्रोघे बसतात.) अहाहा ! माझ्या हातून
केवढा प्रमाद घडता आज !

पद.—वृषपव्यासी युद्ध चाललें०—

प्रचंड सेना पाहुनि ऐसें मन्मानसिं वाटलें ॥
 कीं ते यवनशत्रु पातले ॥ धृ० ॥ रणशिगांचे
 नाद भयंकर ऐकुं येउं लागले ॥ मन हें
 स्थीर न मग राहिलें ॥ चाल ॥ त्या समयिं
 कोप तो पूर्ण मदीयांतरीं ॥ दंडाया अरि
 मी सिद्ध जाहलों, परी ॥ पातलां त्क्षी, ही
 गोष्ट जाहली बरी ॥ चाल ॥ 'नाहिं तरी
 मग काय अनर्थचि होता मज नच कळे ॥
 अंतीं इष्ट असें जाहलें ॥ १ ॥

बाजीराव, तुमचें कुशल आहेना ? राज्यसंबंधीं हालहवाल
 कशी काय, ठीक आहे ?

बाजी०—आपल्या कृपेनें सर्व कार्ये यथास्थित चाललीं
 आहेत; परंतु एका गोष्टीमुळे मन सध्यां थाप्यावर नाहीं ! काय
 सांगूं स्वामी !

पद.—असतें तें अरि अन्य रत्न०—

छत्रपतींनीं दयार्द्रचित्तें, सन्मानें मजला ॥
 दिधला जो अधिकार मान्य तो प्रजाजनां
 झाला ॥ धृ० ॥ अर्थ-वीरनरबुद्धि-बाहुबल
 घेउनि साह्याला ॥ आजवरी आपुल्या
 प्रसादे अरि मीं जिंकियला ॥

स्वामी—मग चिता ती कोणती ?

बाजी०—

ममोत्कर्ष हा सहन न झाला अमुच्या
श्रीपितैला ॥ सांप्रत चित्तों फार, असे तो
खवळुनियां गेला ॥ १ ॥

इतकेंच नव्हे—निजामाच्या आणि त्याच्या गुप्त मसलती सुद्धा आहेत ! या कामाकडे प्रतिनिधीनें चंद्रसेन जाधवाची योजना केली आहे. महाराज, या वेळीं मी निजामाशीं युद्धप्रसंग करण्याकरतां निशालों आठ्ठे आणि घरांतले घरांत ही अशा तऱ्हेची यादवी माजलेली—ह्यां माझा वेत विन्धोक कसा तडीस जाईल तो जावो !

स्वामी—छे, छे; बाजीराव, अशा गोष्टी तुझी लक्षांत वागवून मनाला किंचित् सुद्धां वाईट वाटूं देऊं नये. आपली नीति धलट नेहमीं जायत असूं द्यावी. असें आहे,

पद.—असावरी—त्रिवट.

सद्धर्में वर्ते ॥ जो नर ॥ मत्सर करितां व्यर्थ
तयाचा ॥ काय कुणां मिळते ॥ धृ० ॥
कठिण विपत्तीं सांपडतां तो ॥ करि अन्यांवरि
उपकारातें ॥ जेविं हुताशनिं पडतां चंदन ॥
स्वामोर्दे मन तोषवी ॥ सुदृज्जनाची रीति
असे हे ॥ मूढां नच कळते ॥ १ ॥

अहो,

पद.—मालकंस—त्रिवट.

थोर पुण्य तुमचें, समजा कीं ॥ शाहूसम हा
नृप या लोकीं ॥ धृ० ॥ यांचकदानीं, श्रुति-

पद.—वृषपव्यासी युद्ध चाललें०—

प्रचंड सेना पाहुनि ऐसैं मन्मानसिं वार्टलें ॥
 कीं ते यवनशत्रु पातले ॥ घृ० ॥ रणशिंगांचे
 नाद भयंकर ऐकुं येउं लागले ॥ मन हें
 स्थीर न मग राहिलें ॥ चाल ॥ त्या समयिं
 कोप तो पूर्ण मदीयांतरीं ॥ दंडाया अरि
 मी सिद्ध जाहलों, परी ॥ पातलां त्ही, ही
 गोष्ट जाहली बरी ॥ चाल ॥ नाहिं तरी
 मग काय अनर्थचि होता मज नच कळे ॥
 अंतीं इष्ट असैं जाहलें ॥ १ ॥

बाजीराव, तुमचें कुशल आहेना ? राज्यसंबंधीं हालहवाल
 कशी काय, ठीक आहे ?

बाजी०—आपल्या कृपेनें सर्व कार्ये यथास्थित चाललीं
 आहेत; परंतु एका गोष्टीमुळे मन सध्यां धाव्यावर नाहीं ! काय
 सांगूं स्वामी !

पद.—असतें तें जरि अन्य रत्न०—

छत्रपतींनीं दयार्द्रचित्तें, सन्मानें मजला ॥
 दिधला जो अधिकार मान्य तो प्रजाजनां
 झाला ॥ धृ० ॥ अर्थ-वीरनरबुद्धि-बाहुबल
 घेउनि साह्याला ॥ आजवरी आपुल्या
 प्रसादें अरि मीं जिंकियला ॥

स्वामी—मग चिता ती कोणती ?

बाजी०—

ममोत्कर्ष हा सहन न झाला अमुच्या
श्रुपितिला ॥ सांप्रत चित्तीं फार, असे तो
खवळुनियां गेला ॥ १ ॥

इतकेंच नव्हे—निजामाच्या आणि त्याच्या गुप्त मसलती सुद्धे आहेत ! या कामाकडे प्रतिनिधीनें चंद्रसेन जाधवाची योजना केली आहे. महागाज, या वेळीं मी निजामाशीं युद्धप्रसंग करण्याकरतां निशालों आणें आणि घरांतले घरांत ही अशा तऱ्हेची यादवीं माजलेली—तुंहां माझा वेत विन्धोक कसा तडीस जाईल तो जावो !

स्वामी—छे, छे; बाजीराव, अशा गोष्टी तुम्ही लक्षांत वागवून मनाला किंचित् सुद्धां वाईट वाटूं देऊं नये. आपली नीति धलट नेहमीं जायत असूं द्यावी. असें आहे,

पद.—असावरी—त्रिवट.

सद्धर्में वर्ते ॥ जो नर ॥ मत्सर करितां व्यर्थ
तयाचा ॥ काय कुणां मिळते ॥ धृ० ॥
कठिण विपत्तीं सांपडतां तो ॥ करि अन्यांवरि
उपकारार्ते ॥ जेविं हुताशनिं पडतां चंदन ॥
स्वामोर्दे मन तोषवी ॥ सुदृज्जनाची रीति
असे हे ॥ मूढां नच कळते ॥ १ ॥

अहो,

पद.—मालकंस—त्रिवट.

थोर पुण्य तुमचें, समजा कीं ॥ शाहूसम हा
नृप या लोकीं ॥ धृ० ॥ यांचकदानीं, श्रुति-

५६ . संगीत रणसिंह-वाजी नाटक.

पारायणि ॥ तत्पर तैसा जनपरिपालनि ॥
प्रजा गांजिली यवनिं ह्मणोनी ॥ खेद मनीं
ज्याचे ॥ १ ॥

तर अशा समर्थीं तुह्यांला सांगणें इतकेंच, कीं-

पूज्य तुह्यां तो, बहु सन्मानीं ॥ आज्ञा त्याची
प्रमाणं मानुनि ॥ प्रीतिः खरी संपादा, कीं
मनिं ॥ तोष होय त्याचे ॥ २ ॥

वाजी०--(नम्रतेनें)

पद.-अगर हम् वाग बाहोते०-

मला शिरसामान्य आज्ञा, आपुली ही गुरूराया ॥
क्षीर सलिलीं, ठसलिलि तेवीं, बोधवचनें त्वदयपटिं या ॥
नृपतिकार्यावांचुनीं हें, जिणें जगतीं असुनि वायां ॥
लेश नाहीं उरलि आशा, रणांगणिं ही पडो काया ॥ १ ॥

स्वामी-वाजीराव, तुमचे तीर्थरूप वाळाजीपंत, यांस आझीं
राजनीतीचा मंत्रोपदेश केलेला तुमच्या ध्यानांत असेलच;
तथापि, या विद्यमान कालीं आणखी कांहीं सांगावें, अशी माझी
इच्छा आहे.

वाजी०--(हात जोडून) सांगावें गुरुराज.

स्वामी--

पद.-प्रिये पहा रात्रीचा०-

वसो सदा अंतरिं देशाभिमान, अन्य न पथ
आचरा ॥ धृ० ॥ सकल जनीं ऐक्य जरी ॥
दया अपुलें शस्त्र करीं ॥ जा मग रगदेशीं
अरि ॥ बाहुबळें संहरा ॥ १ ॥ परपालनिं

कष्ट महा ॥ परि ते निरपेक्ष सहा ॥ सत्पु-
रुषालागिं षहा ॥ योग्य मार्ग हा खरा ॥२॥

शिवराया नियमानें ॥ आठवुनी शुद्धमनें ॥

विमल कीर्तिरूपानें ॥ इहपरलोकीं तरा ॥३॥

वाजी०-ठीक आहे महाराज.

(पड्डा पडतो.)

तिसरा अंक समाप्त.

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—निजामाचा दरबार. (छावणी.)

निजाम—कम्नसीबू ! कम्कुवत् ! दगल्बाज ! देखीये,
क्या कुल्वाते पल्टू गई हैं ! अय्यार, महॉमदशाह बादशाहनें
मेरी वेईज्जती की; पुर मज्लीस्में मेरी ईज्जत् ली; वो मुझसे
वरदाप् न होकर, मैंने खुदकी सलतनत् हैदराबादमें कायम्
की; दिल्लीके बादशाहात्केलिये रोजोषव् दिलमें दाग रहा;
अव्तक् मरहोंकी सहपर गया नहीं; श्रीपत्राव दिवान्को
फतः कर लिया; सरलष्कर जाधवरावको शकीस्त हालमें
डुवोकर, कोल्हापूरकर संभाजी राजाकी रग्वत् हासिल् किया;
उस् वाजीके फौजमें काबू पाकर फितूरभि किया; लेकिन्
आखरप्-अय्य खुदा ! हमारे हिस्सेमें शकीस्तीहि रही ! हमारी

सब तन्हेंसें बाजी जाती रही, और हमारे आदमी एकसां मारे गये! क्या, इमामबक्ष? हमारे फित्ना अंगेजीपर कुछहि कारगर न होवे क्या? श्रीपत्राव प्रतिनिधीनें जाधवरावके हमरा हमे भेजा हुआ खत, गो हम् आखेरतक् उम्मीदमेंहि ले-...र जिससें दगा पाई जावे—ऐसे इरादेसें नहीं? अय्यार, बाजी-रावको न मालूम होते हुवे, शाहू राजाको कुछ नगद जर, और इंदापूरके नज्दीक्का कुछ मुल्क हमनें देना किया; मगर उस काफर दिवान्को बच्हाडमेकी एक जमीदारी दिया; इन् सबका इनआम—मरठोंनें नमक्हरामी करके, पेसवाके मारिफत् अच्छाहि हात हमको बत्लाये! अफ्सेम्! या अल्लाः! या परवरदिगार!! अय्य मेरे सरदारों! ऐसी एक मुख्ती सोंच कीजियेगा, के एक लेहेजेमें वो बाजीराव खोंकमें समाजावे! क्या, काजीसाहेब? ये राह कैसी है?

काजी—अस्तगफिरुल्लाह! वाहवा! ये यूंहि होना चाहीये. सब इलाज गुमूषुद्; अब् एक तजवीजबगैर आपना कार वन् नहीं आता. आपन् एक हिस्से दगाबाज, तो वो बाजी जीआदातर—ऐसी सभोंकीहि अब् तस्कीन् हो चुकी है. मगर, हमारी तमाम् मजूलीस्की उसनें मेहमान् वरदारी किया था, इसलिये उसका ऐवज् करनेको आज आपन् उस्से उसकी मेहमान् वरदारीकेलिये बुलाये है. किसी सूरतसें उस नमक्हलाल सिंहा और होलकरको उसके नज्दीक्से दूर करके, काबू पाकर, चारों तरफसें घेरकर, उसको सुरदार कर देना; और जहां पायीये वहां उसको नाबूद् कर देना. क्या, के, दगल्बाजोंकेसंग दगल्बाजी करना मजहबसें बयीद नहीं, और खुदाकाभि डर नहीं.

इमामबक्ष—बाजीसाहेबका कहेना बिलाउजर सही है. ये ऐसाहि होना चाहीये.

नि०—मगर कहो, आजतक् हमनें किये हुवे तद्वीरे दुष्मन्की सहादुरीके मुकाबिलेमें क्या खूनक् आयी? अय्य,

हम् वन्हानपूरके रहापर गोषमें जो जा बैठेहि थे, के उसनें हमारा कावू रद्द करके, दूसरे बाजूसें औरहि तरफ् निकल् गया; पूना जिल्हा जलाकर खोंककर डालना, इसलिये दरखन्केतरफ् सवारा कञ्जेके इरादेसें अहमदनगरतक् पहुँचा न पहुँचा, इत्नेमें नागाहौनी दुम्बाला करके, हमारी फौजपर अत्रापसे उसनें आप्ना मोरचा फिराया; वो रास्ता छोडकर जो वापीस् में लोटताहि हूं, के उसनें गोदावरीके उसपारसे हमसे मुकाविला किया; और रग्वत् देते देते आखरष् ऐसी सरख् जायपर ले गया, जहां हमारी जान् जाती या रहीती, इसकीहि दहशत् थी ! आहहा ! वैसी दहशत्का वख् वो था ! उसनें और उस नमक्हराम्—नहीं, नहीं—नमक्हलाल सिदाने उसी दिन् हमारी फौजकी कत्ल् किया हुवा हंगामा याद आतेहि हमारे बदनका ऐसा जल्न् हो जाता, के इस् वख् जाकर के उस् वम्मन्के टूकडे टूकडे कर डालीये ! मगर बडा चालाख् है वो ! अकेलेमें कभी मुझे मिलता नहीं. क्या करें ? (विचार करूं लागतो.) खैर, वे तमाम् बातें दरफिनार—लेकिन् उस् दिवान्के खियालवरमुजव् धावडसीको मुख्फीसे जाकर, गालीव् होनेकी मसलीहत्काभि अंजाम् क्या हुवा ? बहोत्हि छूपी हुई लष्कर उसके हमरा है, जिसकी खबर लगतेहि नाक दवाकर वहांसे हमे वापीस् आना हुवा ! नहीं, नहीं—इस्से दिवान्का हमको फजीहत् करवानेका कुल् मक्सद् था, और उसका रफीक् ये काफर सरलष्कर जाधव मरगष्टा.

चंद्रसेन जाधव—नाहीं खाविंद. त्याजबरोवर सैन्य गुप्त-रीतीनें असल्यावद्दलची बातमीदेखील नव्हती आह्मांला. मग काय अशी भुरळ पडली, देव जाणें ! मला वाटतें, आणखी एक वेळ त्याच्याशीं सामना देण्याचा बेत खाविंदांनीं अवश्य करावा आणि त्यावेळीं मग आह्मां मराठे गज्यांची कर्तवगारी पहावी.

नि०—खोंमुष् रहो. जीआदा बोलनेमें कुछ् हांसल् नहीं. तुझारी बहादुरीका, तुझारे जबान्दराजीका और तुझारे नमक्-

हरामीका हमे आज पूरा पूरा इत्मिनाम् हो चुका. जो लोग आप्ने ओकासे नमक्हराम् होकर, दूसरोंकी अंजूओंसे पानी पिनेको तय्यार हुवे; आप्ने ईज्जत्को तरक् कत्के, दूसरे हकम्की गुलाम्गिरी रोजोष्वव् अखितयार करनेको दिलोजहांसे नुस्तुहोइ हुवे; और जिन्हें आप्ने मजहबका जरावरावर पास नहीं आया, वे बदमाष्-हराम्खोर-हमे अब् क्युंकर मुफोद हो सकते हैं? हमारा फायदा किस् वजेसें बद आवेगा, ये हमें जाहंर न मालूम होता! वाहव्वा! अय् मेरे प्यारे जवान् वम्मन्! एक वाजी और कुल् पाजी !!

चंद्र० जा०—हुजूर, घुस्सा क्खं नये. आपण द्दगतां, आह्मी नामर्द-परंतु त्यानें आह्मांला कोणच्या त्त्हेनें चोहों-वाजुंनीं पेंचांत आणलें होतें, याला आपलेनेत्र साक्ष आहेत. आपण उभें होतो, त्या ठिकाणीं पाण्याचा घेंव नाही, मुंगीचाही शिरकाव होऊं नये, असा त्याच्या सैन्याचा सभोंवार गराडा; लष्करांत रसद येऊं घायची बंदी झालेली; शत्रूच्या सैन्यांतू गोळ्या सूं सूं करीत येऊन पटापट प्राण घेत होत्या; मधून कत्तलीचेंही काम सुखं होतें—

अल्लीखान—वोहि वरख् तुह्मारी सिपाहीगिरी वत्लानंका था—क्युंकर पीछे हट् गया?

चं० जा०—(चिरडीस जाऊन) आपणासारखे तरवार-वहादुर नंगी समशेर हातांत घेऊन पुढें उभे होते, ह्मगून —

इमाम०—हां, खबरदार जाधव! ये निजामके दरवारमें जीआशकम् बोलेंगे तो बेफायदा तवा हंगे. तुम् मरठे लोग जैसे के गो या बैल हो. हमारे खोंविंदको जो के पीछे हट्ना लगा, इस्का बायस् ये है, के तुह्मारेमिसाल नमक्हराम् और नामर्द लोग सात थे—बडी शरम्की बात !!

जा०—काय? फारशी जीभ लांब करतां आहां? (आपल्या तरवारीस हात घालतो.)

इ०—(आपल्या तरवारीस हात घालतो.)

नि०—हां, देखीये जाधव ! भापू जिआदा बक्वा करंगे, तो मुफ्त जीसैं जांते रहंगे. ऐ कमजात ! तुझारी नामर्दागीकेलिये हमको दुष्मयके हमरा सलाह करना जरूर पडा; हैदराबादमें खरून करनेवाला कामदारके भलाईकेलिये मजबूद ऐसे बारा किले बडी मुसीफतसे उन्होंहीको देना निहायत जरूर हुआ, नगद जर दस लाख रुपया जो वाकी देना था, सो देना पडा; और संभाजीको पन्हागडकेऊपर लाके रखूं, ऐसा कौल् देना फर्ज हुवा. वे सब बातें गोया जैसी तुझारेजैसे नामर्द और पाजी सिपाही हमारे हमरा होनेसैं हुवे. तुम् और वे तमाम बेइवख्त लोग एकसां हुके तुम् कहते हो, के वो वाजीरावके कुल्वातें हमें कुछ मालूम नहीं ? हरामजादे ! धुः है तुझारी जिदगानीपे और तुझारी मर्दानीपे ! !

जा०—(एकीकडे) अरेरे ! काय कहूं ! संतापानें भडका होतो आहे अंगाचा ! (उघड) हुजूर, शत्रूचा कावा माझ्या लक्षांत आला नाही, असें आपण समजू नये. त्याच्यासारखे मलाही कांहीं डावपेंच माहित होते; परंतु करणार काय ? पडलों एकटा ! तशांत, माझ्या टोळींत तमाम खांसाहेब भरलेले—वेढा घालण्याच्या कामांत अगदींच कमकुवत !

अल्लीखा०—क्युं जाधव ? आपू तो बडी मर्दानगीकी वातें चलाई है ? रहेने दो यह शेखियां अब् !

(एक रखवालदार येतो.)

रखवालदार—(मुजरा करून) खोंबिंद, कोई एक बहोत्र खवसूरत बकसू आया है, और वो हुजूरकी मुलाकात लेना चाहता है.

नि०—बहोत्र खव. ले आ उसको अंदर. (रखवालदार जातो.) ये शिकार तो आन् पहोंची. अब तमाम सरदारोंने यह शेरके बच्चेको निहायत हुशियारीसे कावू पानूके, पिंजरे-नसीब करना.

काजी—(आपल्या दाढीवरून हात फिरवून) इन्शाला: !
यूहि होवे, ऐसी हम् बारेतालाके दरगॉहमें रात् और दिन्
इवाबत् करता हूं. (इतक्यांत गुप्त रीतीनें हत्यारंबंद झालेला
बाजीराव व अतिशय ओंगळ वेष केलेला राणोजी शिंदे,
दोघे येतात.)

बाजीराव—(एकीकडे राणोजीस) राणोजी, हाच तो
निजामउल्मुल्काचा दरवार ! आजचा नाचरंग पाहून तुझाला
त्यांत कांहीं नवल वाटायला नको आहे. ?

पद.

जिकडे जिकडे दळ हाले हें ॥
थाटमाट हा प्रतिदिनि आहे ॥ धृ० ॥
सेवकजन तो स्वार्थसाधनीं ॥
प्रिय वाणी स्मित भाषणि वदुनी ॥
आजवरी आहे तद्भजनीं ॥
त्यांत अलि हा डोलत राहे ॥ १ ॥

राणोजी—खरें आहे महाराज.

(रखवालदारासह दोघे आंत प्रवेश करतात.)

रखवालदार—जहांपन्हा ! हुक्म्वरमुजब् ले आया हूं.
(बाजीराव पायांतील जोडा बाहेर काढून ठेवतो; तो उचलून,
काखेंत मारून, राणोजी त्याच्या शेजारी जाऊन दरवारांत
उभा राहतो.)

नि०—(बसल्या जागेवरूनच) आयीये बाजीराव.
तुझारे आनेसं ये निजाम और तमाम् सरदार निहायत् खूष
हें. बैठीये.

बाजी०—(बसून) निजामसाहेबांच्या या संभाकीतपणाचें
मला फारच आज कौतुक वाटतें आहे ! अलीसाहेब, इतक्यांत

आपणास आश्चर्य वाटण्याजोगें विशेष कांहीं झालें आहेसं मला दिसत नाही. (बाजूस राणोजीकडे हात करून) हा- माझा इमानी नौकर-माझा कलिजा-या शरीरास सोडून, दूर कोठे जाऊन रहाणार आहे? तो असाच मला चिकटून असणार.

नि०—क्युं बाजीराव, येहि पैतान् तुह्यारा इमानी नौकर? येहि तुह्यारा कलेजा? वः! येहि वक्त्पर तुह्यारे जीको जी देनेवाला? और येहि तुह्यारी इमान्दारी राखनेवाला? नहीं, नहीं-कहां तुह्यारा खब्सूरत् चेहरा, गोया पूनम्का चांद-और ए शिया गोया के जैसा अम्वासुके रात्केमुवॉफिक् काले मुहूका मरगड्डा! यहां तो किसीकी कुछ बरोबरी नजर नहीं आती. नहीं, नहीं, नहीं!! (सर्व हंसतात. राणोजी संतापानें लाल होऊन, बाजीरावाकडे पाहून, आपल्या तरवारीस हात घालूं पहातो. बाजीराव त्यास 'घाई करूं नका' अशा अर्थाचा नेत्रसंकेत करतो.)

बाजी०—निजामसाहेब, आपण त्याचें केलेलें वर्णन अगदीं यथार्थ आहे. त्याच माझ्या काळ्या कुट्ट इमानी नौकरानें, त्या माझ्या जीव कीं प्राणानें, आपण ह्मणतां त्या या मरगड्ड्या पैतानानें, कर्दक आणीबाणीच्या प्रसंगीं माझी बाजू सांभाळून, आपल्या निमकहलालपणाचें, आपल्या कृतज्ञतेचें आणि आपल्या स्वामीभक्तीचें उत्कृष्ट उदाहरण लोकांस दाखवून, सर्वांकडून "शाबास शाबास" ह्मणवून घेतलें आहे; त्याच या माझ्या जवानमर्दानें, हां हां ह्मणतां शत्रूच्या सैन्याचा चुराडा उडवून, त्यास "या अल्ला, या अल्ला" ह्मणावयास लावून, मुठींत नाकें धरून, शरण आणलें आहे; फार कशाला-आपणासारख्यांसही एका प्रसंगीं त्यानें 'दे माय, धरणी ठाय' करून, सर्वतोपरी जयजयकार करून घेतला आहे; त्याची-त्या या बाघाच्या बच्चाची-या अमोलिक हिच्याची-खरी पारख आपणात काय होय? आपण या बदमाष, निमकहराम, काफर बनणाऱ्या चंद्रसन जाधवासारख्याची परीक्षा करावी.

नि०—देखीये बाजीराव पंडित, यह निजामका दरबार कुछ बाजारकी रहा नहीं; मगर जीआदा बक्वा करनेवालोंको, बमुलाइजा चलनेवालोंको और खास् व आमकी कीमत न जाननेवालोंको इन्साफसे सजा देनेकी एक जाय है. ~~अप~~ मजते हो, उससे इख्तिलाफ करनेका यहांपर एक हेंहजंकाभि वक्त नहीं होना; एह आप खूब समजना. बेफाइदा बक्वा करनेमें क्या हांसल् है? अय् यार, कहो—इस् वक्त कभी हमारे दिलमें कुछ तुझारेलिये बदी आगयी, तो वे तुझारे मदत् करनेहारे हॉलकर और सिंदा कहां है? फक्त, यह तुझारा पैतान् काफर, और तुम्!!

वाजी०—(संतापानें लाल होतो.) ठीक; या काफरांचीच करामत मी या ठिकाणी आपल्या नजरेस आणतों. (राणोजी संतापलेला बाजीरावाचे तोंडाकडे पहातो, त्यास) हँ, पहातां काय? हा भाला—फेंका जमीनींत—(राणोजी एका झटक्यासरसा भाला अर्धविर जमीनींत फेंकतो. दरबारचे मंडळीत चलविचल होते. बाजीराव आपली तरवार सरसावून निजामाजवळ जातांना ह्मणतो.) राणोजी शिंदे, 'दगा' ह्मणून धा होळकरांना इशारतीचें सिंग. (राणोजी सिंग फुंकतो.) (बाजीराव निजामाचे सरदारांकडे पाहून) हां, खबरदार! जागचे इकडे तिकडे कोणी व्हाल, तर याद राखून रहा—या दुनयेला अखेरचाच सलाम ठोकाळ! हँ माझे न्यायी शस्त्र, या इथें तुझां सर्वांचे बळी घेईल. अहारे निमकहराम—कमकुवत—कमवस्त—निजामअल्ली! पंढा, अशा रीतीची मजदरोवर ही दगलबाजी! बेहय्या, अरे यापूर्वीच तुझा कंठनाल चिरून, तुझ्या अमंगल रक्तानें युध्दपक्षांची तहान भागवायाची; झाडून तुझ्या सर्व सरदारांची रणयज्ञांत आहुति देऊन, तुझ्या पूर्णाहुतीनें या रणदेवतेस संतुष्ट करावयाचें; आणि तुझ्यापुढें 'हांजी हांजी' करणाऱ्या त्या तुझ्या मुल्लानां तेव्हांच अधोगति दाखवायाची; परंतु तुझी ती केवीलवाणी मुद्रा, तुझे हात बांधून शरण येणें,

नाहीं नाहीं त्या गोष्टींनीं आह्मां मराठ्यांची मनधरणी करून तुझे तें नडाचें वोलणें, इत्यादि 'गोष्टी लक्षांत आणून, मागचें सर्व विसरून जाऊन, तुझ्या अनन्वित अपराधांची तुला क्षमा करून, तुझ्या योग्य सन्मान केला; तो काय अशा रीतीनें मेजवानीचें मिप करून, गफलतीनें आमच्याशीं दगा-करावा, ह्मणून कारे हरायखोरा ? छे, छे; हाच वक्त आह्मां एकदिल मराठ्यांचे अंगांत कोणत्या रीतीचें पाणी खेळतें आहे, तें दाखविण्याचा ! हांक मार कोठें आहे तुझा तो विश्वासू काफर-निमकहराम बनलेला-प्रतिनिधीचें पत्र तुझ्याकडे गुप्त रीतीनें आणून, तुझ्या वदमाष सस्दारांत तुकडे मोडीत पडून राहिलेला-चंद्रसेन जाधव ? त्या श्रीधेराक प्रतिनिधीला लांच देऊन, फितूर करून, त्यास माझ्या मार्गांत रात्रंदिवस आडवें आणण्याच्या मसलती करतो आहेस, त्याला मार या वेळीं हांका ! अथवा, तुझे सरदार अगदींच धंद बनले नसतील, किंवा तुझ्यांत थोडा बहुत तरी मर्दुमकीचा संचार या वेळीं होत असेल, तर ही माझी तलवार एका वाजूस करून, आपल्या पूर्वजांचे नांवाला लागलेला दगलबाजपणाचा डाग धुवून काढ ! (आपली तरवार निजामाचे उराशीं नेऊन धरतो. पडद्यांत कांहीं गलबला होतो; त्या गडवडीत चंद्रसेन जाधव पळून जातो. वाजीराव निजामापासून कांहींसा दूर होऊन) वस्स-पुरें झालें ! यापुढें तुझ्याशीं, तुझ्या वादशहाशीं आणि तुझ्या जातभाईशीं आह्मां मराठ्यांचें हाडवैर तहांहयात कायम राहून, तें इतके अनावर होणार, कीं त्यापासून उत्पन्न झालेल्या क्रोधाग्नीत तुह्मां सर्वांची आहुति पडल्यावांचून या वाजीरावाला कधींच सुखानें झोंप येणार नाहीं; माझे मराठेभाई तुमचा पिच्छा पुरवितांना कधींच एका जागीं स्वस्थ विश्रांति घेत पडणार नाहींत; आणि छत्रपति महाराजांचें भगवें निशाण धारण करणारा तो मरगडा वीर, अहोरात्र तुमच्या छातीवर सारखा थयथयाट करित उभा राहून, 'या अड्डा' करित तुमचीं सर्वांचीं

१६. संगीत रणसिंह, बाजी नाटक.

तोंडें मातींत खुपसल्याशिवाय स्वप्नांत निद्रासुख अनुभवणार नाहीं. असें न होईल, ते दिवशींच चंद्रसूर्याचा ग्रास होईल; ही पृथ्वी दुभंग होऊन, सर्व प्राणीमात्रांचा एकदम स्वाहा करील; आणि सर्वांमुखीं—प्रतिज्ञा शेवटास न गेल्याखेळें—बाजीरावाची छीथू होऊन, त्याचा, शत्रूकडून हाल हाल झाल्यानें अखेर प्राणांत होऊन, स्वर्गीं त्यास त्याच्या सर्व पितरांसह रौरवनरकांत अधोगति मिळेल !! (संतापानें बेफाम होतो.)

छत्रपति महाराज ! ब्रह्मंद्रस्वामीराज ! स्वर्गलोकींच्या माझ्या पितरांनीं ! माझी लज्जा तशा वेळीं आपण रक्षण करा !! (बाहेरून शिंग झालेलें ऐकूं येतें. जातांना एक दोघां सरदारांस मार्गांदून तरवारीच्या टांकानें वाजूस करून, गिजामाकडे सतत मुद्रेनें पहात, गडवडीनें निघून जातो.)

नि०—तोवा ! तोवा !! लाहोलविल्लाः !! अलहम्दुलिल्लाः !!! (इतक्यांत पडद्यांत गलबला होतो, तो ऐकून) कौन् है वहां पहेरेपर ?

शिपाई—(प्रवेश करून) मैं हाजर हूं वंदेनवाज्.

नि०—ये शौर कैसा है ?

शि०—(घाबरून) कहेता हूं खोंबिंद. हमा—आ—रे हा—आ—तसें बडी त्—तक्सी—र हुई ! खता म्—मुआँ—फ् करना !

नि०—(रागानें) बोल—बोल जल्द वो क्या है ?

शि०—(वोंबडी वळून) म्—मस्ता—आ—नी बीवी स्—सांहेवां क्—कहीं गुम् हो ग्—गई—

नि०—(अतिशय संतापानें) क्या कहेता है वदमूआष् ? मस्तान गुम् हुई है ? या इलाही : ! (त्यास लाथ मारतो.) अय् वेवकूफ्, तुम् क्या निगाःबानी करते थे, या के सोते थे ? कहां है वो दूसरे खयालदार ? मुकाविलेमें ले आ—छाट्ता हूं एकेक्की गर्दन ! (त्यास धक्की देऊन) क्या खामुष् खडा रहेकर यहां कर रहा है ? मेरे हमरा चल. मुझे बता. इमामवक्ष, अल्लीखां, तुम्भि मेरे हमरा चलो. यह क्या गजब !

अफ़सोस् ! दैगा ! क्या० अंधेर यह ! जुल्म् !! जुल्म् !!!
(सर्व जातातः)

प्रवेश २ रा. स्थळ-जंगल.

(कावरीवावरी मुद्रा झाली आहे अशी मस्तानी येते.)

मस्तानी—कसें पिठासारखें स्वच्छ चांदणें पडलें आहे ! विलासीजन या वेळीं किती तरी आनंदांत असेल ! दिवसभर उद्योग करून शीष्ट पावलेल्या मनुष्यमात्राची सुखानंदाची वेळ झटली तर ही—तिल्ली सर्वस्वी मी आंचवलें आहे ! तो निजाम—शुद्ध कसायाची० करणी मेल्याची ! आज दोन वर्षेग वाई सारखा माझा छळवाद मांडला होता ! माझ्यावरती केवढा पहारा ! भीति तरी किती घातली होती मला ! पण नाही—काल रात्री ती मदनमूर्ति पाहिल्या घटकेपासून माझें भय अगदीं नाहीसें झालें. देवाला माझी दया आली. त्यानेंच या दीन गाईला वाघाच्या पिंजऱ्यांतून सोडविली ! आतां माझ्या प्रियकरांचें दर्शन झालें, कीं धांवत जाऊन त्यांना कडकडून मी आलिंगन देईन ! माझा अंगीकार करावा, ह्मणून शपथ घालीन त्यांना ! (विचार करून) पण एवढा माझा तावा आहे का त्यांच्यावर ? (पुन्हा विचार करून) कसा असेल ! (श्वास सोडून) ते ब्राह्मण—मी ही अशी पडलें ! तर काय—' नाही ' असाच खडखडीत जवाब देतील ते ? छे, पण एकदां वचनांत गुंतल्यावर त्यांच्या हातून खचीत खचीत असें व्हायचें नाही. मग अशा दुष्ट व अनिष्ट कल्पना तरी मनांत कशाला आणा ? एकदांचें तें ठिकाण गांठावें, ह्मणजे झालें." (घाईनें पावलें टाकून व चोहोंकडे पाहून) काण येत आहे वरें तें ? (शहारे आल्यासारखें करून) अगवाई ! निजामाचें धरण आलें मला ! (निरखून पाहून) नाही—एकटाच कुणी दिसतो. (घाबरून

इकडे तिकडे धावू लागते; तों वेषांतर केलेला चंद्रसेन
जाध्रुव धांवत येतो.)

चं० जाध्रुव—

साकी.

भय कोणाचें चित्ति धरोनी धांव घेसि तू वायां ॥
आलों मी नच शत्रुकडोनी तुजलागीं शोधाया ॥
धांव किंगे क्षण तूं ॥ मनिचा सांग मला हेतू ॥ घृ० ॥

म०—(धांवून) अगदीं अनोळखी मनुष्याला 'धांव' ह्मणून एकाएकीं सांगतां, या आपल्या कृती रून संशय येतो.

जा०—संशय ? तर काय— वस्त्रें, भूषणें हरण करणारा मी चोर आहे ? छे, छे; अशी कल्पनादेखील मनांत आणूं नकोस.

म०—मग आपण आपल्या वाटेनें जावें. माझ्या जाण्याला उगाच अडथळा कां करतां वरें ?

जा०—कां नाहीं करणार ? तूं चोरून नेलेली माझी वस्तु परत मिळाल्याखेरीज मला येथून जातांच येत नाहीं.

म०—काय ह्मणतां ? माझ्यापाशीं आपली वस्तु आहे ?

जा०—यांत काय संशय ! सुंदरी,

पद.—वेहाग—त्रिवट.

मन माझे त्वां हरिलें आहे ॥ घृ० ॥ प्रेम-
नयनपाशीं तव कैसा । बद्ध असें मी जाणासि
तूं हें ॥ १ ॥ बघ झालों बलहीन, दीन
अति । रात्रंदिन तव करुणा वाहें ॥ २ ॥

म०—असें काय हें विषयीजनासारखें भाषण करतां आपण ? लक्षांत आणा—आपला माझा घटकेचा परिचय नाहीं, अशी भलतीच वासना धरून बेफाम होऊं नका. मी अनाथ वाटसुरू आहे.

जा०—नीट विचार केलास, ह्यणजे तुझे तुलाच कळून येईल, कीं तुझे व माझे अशा प्रकारचे हें नातें आहे.

पद.—केलीस अशी काय०—

अंतरि हेतु तुझ्या पूर्ण म्यां करावे ॥ संर-
क्षणिं निशिदिनि तव दक्ष मीं रहावे ॥ घृ० ॥
त्वां हें मनिं वागवुनी मजसिं आदरावे ॥
पुरवावी हौस माझि मत्सवें रहावे ॥ १ ॥

वेड्या, ही अशी पळून जाण्याची युक्ति लढवून, स्वतःचा जीव धोक्यांत पाडण्यापेक्षा मला सागायचें होतेंस—निजामाच्या बंदिवासांत इतके दिरुस तुला मी कधींच काढूं दिले नसते. मस्तानी—(तिच्याजवळ जातो.)

म०—(दूर सरून) आपण कोण—जाधवराव का ?

जा०—होय; तोच मी तुझा प्रियजन ! जिवलगे, तुझ्याच लाभासाठीं प्रसंगाला उचित असें हें माझे वेषांतर आहे. याला मी रजा देतो. (वेष टाकून देतो.)

म०—जाधवराव, नीट ओळखलेंत मला आपण ?

जा०—सुंदरी, तुझी ओळख मी विसरेन कसा ?

दिंडी.

धरुनि चित्ती बहु लोभ परधनाचा ॥

करिति विक्रय आपुल्या शरीराचा ॥

तयां गणिकांच्या कुली जन्म तूझा ॥

कसें सांगसि मज 'तुझी येथुनी जा' ॥ १ ॥

म०—अजूनदेखील तेंच आपल्याला मी सांगतें. हा भलता विचार मनांत आणूं नका. आपलें कुलशील ओळखा. जला-त्कारानें कधीही प्रीति जडत नाही.

जा०—नाहीं तर तुझी प्रति संपादन करण्याची तरी आह्वांला जरूर काय ?

तराणा.

जो तुझां विपुल धन दे ॥ तो एक धनी तुम्हांचा;
स्वमनीं मग आणिसि काय असें प्रमदे
॥ धृ० ॥ भाग्यवान मजसमान कोणि न ॥
अमित दास-दासीजन, 'हा मत्काय पूर्ण
तारुण्यमदे ॥ १ ॥

म०—महाराज, कां बरें विनीकारण आपण ही माझी छळणा मांडली आहे ? जाऊं द्या मला. (जाऊं लागते.)

जा०—(तिला अडवून) हँ, कुठें चालली आहेस, तें सांगितल्यावांचून पुढें पाऊल टाकशील, तर—

म०—तर काय ? आपण माझ्यावर बलात्कार करणार ? मला मारणार ? स्त्रीहत्तेचें पाप माथीं घेणार ? (काकळूतीनें) जाधवराव, आपण विचार करा हो—अजून कांहीं तरी विचार करा.

जा०—मस्तानी, याहून जरी जास्त काकळूतीस आलीस, आरडलीस ओरडलीस, दटावणीच्या गोष्टी मला सांगितल्यास आणि माझ्यासमोर रडून आकांत केलास, तरी मी लेशमात्र भ्यायचा नाही; किंवा, माझ्या तृदयाला दयेचा पाझर फुटायचा नाही. सांग, या टिकाणीं तुझें रडगाणें ऐकायला दुसरें आहे कोण ?

म०—कां ? कुणी नसलें, तरी दीन अवलांचें रक्षण करणारा परमेश्वर—त्याला सहस्र डोळे आहेत. तो हें पहात आहे. त्याच्यापाशीं वार्डट कर्मांचे सगळे झाडे द्यावे लागतील. झणून पुढचा परिणाम कांहीं पहा—आपली सारी अक्कल गेली कुठें ?

जा०—कायग ए गणिकेचे पारी, फारशा ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी लावल्या आहेस ? अग, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव स्वर्गातून खाली

उतरून तुझ्या साहाय्याला आला, तरी या जागेवरून तुला बोटभर मी हालूं घ्यायचा नाही. (तिचा हात धरतो.) हो कबूल—त्या, बाजीरावाकडे चालली आहेस की नाही ?

... (त्याच्या हाताला हिसडा देऊन) दूर व्हा जाधवराव ! आपल्या प्रश्नांचे उत्तर देते मी.

जा०—बोल तर—

म०—या वेळीं माझ्या प्रियजनाकडे मी जात आहे.

जा०—कोण—तो बाजीराव का तुझा प्रियजन ? हँ, हँ, हँ !
(हंसतो.)

पद.—नथ सरजाची घालुनि०—

भलभलते हे विचार तूझ्या चित्ति कसे आले
॥ सुंदरी ॥ काय तयाचे सद्गुण ऐसे मनामध्ये
भरले ॥ घृ० ॥ जाणसि तूं तर काय तयानें
प्रताप रणिं केले ॥ सुंदरी ॥ प्रस्तावा बघ
अतिं पावशिल, मी न अधिक बोले ॥ १ ॥
जातां तुजसम रत्न तयाकरिं, देव तुझे
फुटलें ॥ सुंदरी ॥ कोंकणस्थ ब्राह्मण तो
भिउनी सोडिल तुज झालें ॥ २ ॥

तुझ्यां चारुगात्री स्त्रियांचे हेतु त्या भिक्षुकांनीं काय पुरवायचें !

पद.—वधिशिल का तूं—

वेदाभ्यास करोनी ॥ गेहिं रहावें निर्भय
त्यांनीं ॥ घृ० ॥ घेउनि शस्त्रें आहिं करीं या
॥ समरांगणिं जावोनी ॥ होउनि विजयी
यावें, मग त्यां ॥ सुखवावें धनदानीं ॥ १ ॥

सर्वस्वी ते आमचे तावेदार, असें अजून तुला वाटूं नये का ?
 लुसकडे, पुरे. किती वेळ आणखी विचार करीत उभी रहाणार
 इधें ? ये—उभयतांच्या मनासारखें होऊं दे एकदां ! (तिला
 आलिंगन देऊं पहातो. ती त्यास चुकविते.)

म०—(संतापानें) सांभाळ माझ्या अंगाची स्पर्श कर-
 शील तर ! जीभ हांसडून तुझ्या पायांशीं प्राण देईन ! मेल्या
 हलकटा ! त्या बाजीरावाच्या पायपोसापाशीं उभें रहाण्याची
 तरी योग्यता आहे तुझी ? आईवापाचें पोटीं असला मांग
 जन्माला आलास कशाला ? त्यापक्षीं एखाद्या आडांत जाऊन
 जीव दे !

जा०—(हंसून) मस्तानी, विनाक एण कां वरें ह। जिवाचा
 संताप ? शेवटीं तुला पश्चात्ताप होऊं नये, ह्मणून तिनतिनदां
 सांगावेंसें वाटतें ; बाकी भिकेचेच डोहाळे आठवले आहेत तुला
 हे ! माझ्या योग्यतेचा, माझ्या संपत्तीचा तुला अनुभव नाही,
 ह्मणून असें ह्मणतेस—‘ होय ’ ह्मण—क्षणांत पडराणीच्या पदावर
 नेऊन तुला बसवितों.

म०—(हात चांळून) कसाया ! अरे, या तुझ्या ह्मणण्यावरून
 आणखी कितिक दीनं गाईचे गळे तूं कापलं असशीलरे ! या
 पापाची फेड करशील कुठें ? तुझा जीव सुखानें जायचा नाही !
 मरतांना यमयातना तुला होतील ! मांगा ! माझ्या अंगाला
 हात तर लावून पडा—माझाही अधिकार तुला दाखवितें !

जा०—सुंदरी, तसें करायला मग उशीर कां ?

पद—मालकंस—धमार

भ्रूशरासन सज्ज करुनी ॥ तृदय भेदीं नयन-
 भाणीं ॥ आपुल्या मृदु करप्रहरणिं ॥ चिरुनि
 हें वपु टाकिं तूं ॥ घृ० ॥ स्पर्श तूझा मत्त-
 नूला ॥ होउनी हा प्राण गेला ॥ हेतु कीं मग
 सफल झाला ॥ आजवरि जो अंतरीं ॥ १ ॥

म०—(रडत) कठोर! अरे, तुझ्यापुढें मी पदर पसरतें, परोपरीनें तुझ्या विनवण्या करतें, तरी नाहींच ना शेवटीं माझी दया तुला येत! (इकडे तिकडे कावरीबावरी होऊन पाहते.)
 कोऱ्यां मी! कुणाची करुणा आतां भाकूं! या प्रसंगीं रक्षण व्हावें, ह्मणून कुणाला हांक मारूं! देवा! सद्य अंतःकरणाचा तूं—तुलाही या प्रसंगांत सांपडलेल्या अवलेची कीव येत नाहीं!! मी या वेळीं मरायला तयार झालेंच आहे—तूं मात्र आपलें व्रीद सांभाळ. (जाधवास) कारे ए कसाया, तूं बलात्कारानें मला वश करुणार, नाहीं तर माझा प्राण घेणार—घे—ही मीं अपिची म्ण तुझ्यापुढें केली—पहातोस काय? आपल्या अनाथ बहिणीवर वार कर—चल तरवार—

जा०—(कांहीं दूर सरून) छे, छे; वेश्याधर्माला अनुचित असें हें भाषण बोललीस.

पद.—असूं या ध्यानीं०—

ठाउकें लोकां ॥ कुलयोषिता न तूं, गणिका
 ॥ धृ० ॥ यास्तव सकलांसीं सम वागे ॥
 उचित न, तें वच बोलुनि रागें ॥ मजसम
 तरुण, सुरूप, सधन गे ॥ अवगणुनी, कां ॥
 वाजीस मानिसी एका ॥ १ ॥

मस्तानी, तुझ्या शब्दांसारखें माझें अंतःकरण खचीत कठोर नाहीं.

म०—(आपल्याशी) या ठिकाणीं माझें साह्य आतां मींच करावें, असें झालें. (उघड) जाधवराव, अहो पण माझें मन माझ्या स्वाधीन राहिलें नाहीं. दुसऱ्यानें तें कधींच हिरावून नेलें. तुमच्याबरोबर मला आतां कसें वरें येतां येईल? मला नेणार कुठें? नेऊन काय करणार तुम्ही?

जा०—हँ, अशी ताळ्यावर ये. कुठें नेणार, काय करणार, सर्व सांगतो तुला.

पद.—हिमधवलांगी, सूक्ष्मधवलचिर०—

दृपसुख भोगूं । आपण या जनिं, झोउनि
निशिदिनिं विषयविलासी ॥ धृ० ॥ मधुर-
सलोलुप अलि मी होइन । अभिनव आम्र-
कली तूं अससी ॥ १ ॥ या रीतीनें जाण
परस्पर । कंठूं आयुर्दिन, कां भीसी ॥ २ ॥

कदाचित् तुला त्या बाजीचें भय वाटत असेल, तर तसें मला सांग—या माझ्या तरवारीनें कंठस्त्रान घालून, या क्षणीं त्याला या जगांतून नाहीसा करून टाकतो.

म०—(रागानें लाल होऊन) मेल्या खवीसा ! अरे कसा-वाचीच करणी करणार कीं नाहीं तूं ? माझा अभिलाष धरून, दुसऱ्याचा विनाकारण प्राण घेणार तूं—मग ही मी तुझ्यासमोर उभी आहे—मला मार ! माझ्यावर वार करायला तुझा हात उचलत कां नाहीं ?

जा०—उचलेल कसा ?

साकी.

धात्यानें बहु कौशल्यें जें निर्मियलें या जगतीं ॥
तें नवरत्न तुझ्यासम कैसें फेंकिन मी या हातीं ॥
प्रेमें बोल मसीं ॥ कां हा कोप असा करिसी ॥ धृ० ॥

मस्तानी, एवढा वेळ सामोपचारानें तुला सांगून पाहिलें, तुझे आर्जव केले, ही तुला थडा वाटली असेल, नाहीं ? अग, हा जाधवराव तसें करायलादेखील चुकणार नाहीं. हो तयार—हा पहा तुझ्यावर बलात्कार करून मी आपली इच्छा पूर्ण करतो.
(तिचा हात धरतो ; ती 'धांवा, धांवा' झणून ओरडते.)

ओरड-आणखी ओरड-कोण तुझे रक्षण करणारा इथें असेल, त्याला मार या वेळीं हांका. येऊं दे-दोघांचे मुरदे पाडतो, सोडीत नाहीं. हूं, कवूल-कवूल हो; नाहीं तर परमेश्वराचें शेवटचें नांव घे. चॅल-गटप-(तिचा गळा दावून धरतो.)

म०—(ओरडत) या हो कुणी तरी-या-मला वांचवा! अरे देवा! कोण येणार इथें!! (लपविलेला जंविया युक्तीनें वाहेर काढून) कशाला पाहिजे कुणी! हा माझा साथीदार तयार आहे. मज्या, हो पुढें-(जंवियाचा वार करते, तो त्याच्या पाठीवर लागतो.)

जा! —अरेरेरे! मारलें!! मेलें!!! (मूर्च्छित पडतो.)

म०—(त्यास लाथ मारून) मर मेल्या! तुझ्यासारखे यम-दूत कुणी असतील, त्यांनां हीच गति मिळायची. (त्याच्या जवळ जाऊन, निरखून पाहून) मेला नाहीं हा. याला ही प्रबल मूर्च्छा आली आहे. तेवढ्या वेळांत होईल तितक्या जल-दीनें याचा हा पोषाख उतरून, मर्दानी वेष घेऊन, आपण आपला रस्ता आधीं सुधरावा. उरलेला मार्ग अशानें कांहींसा निर्भय होईल. (त्याचा पोषाख उतरून लागते. पडश पडतो.)

प्रवेश ३ रा. स्थळ-बाजीरावाची छावणी.

(बाजीराव व राणोजी शिंदे दोघे वोलत येतात.)

बाजी०—राणोजी, या स्वारीच्या वेळी आमची वाजू चांगलीच सांभाळलीत तुहीं!

रा०—हा सर्व स्वामीचरणांचा प्रसाद!

बाजी०—तुमच्या शौर्याचें हें वर्तमान ऐकून, छत्रपतींना फार आनंद होईल.

रा०—(मुजरा करून अदबीनें उभा राहतो.)

बाजी०--संभाजीला स्वाधीन करावा, हीच काय ती आमची शेवटची अट निजामानें मान्य केली नाही; तथापि, पन्हाळ-गडावर त्यास नेऊन ठेवण्याविषयीचें अभिवचन त्यानें दिलें आहे?

रा०--होय सरकार. आणखी हेदरावादेंती वसूल करणाऱ्या आपल्या कारकूनांच्या वचावासाटें बारा किल्ले, आणि मागील बाकी दहा लक्ष रुपये, देण्याविषयीचीही त्याची कवली आहे--

बाजी०--('होय' अशा अर्थाची मान डोलवून व आकाशाकडे पाहून) राणोजी, किती प्रहर रात्र झाली असेल वरें?

रा०--(पाहून) सरासरी एक दोन प्रहर लोंटले अतील.

बाजी०--जा तुझी. (राणोजी जातो.) [चोहोंकडे पाहून]

पद.-अति कोपयुक्त होय परी०-

ही जोत्स्ना आनंद मना काय देतसे ॥ धृ० ॥
भासे किति विपिनश्री-॥ शोभा रमणीय
तरी ॥ या कारण दीप्ति परी ॥ चोहोंकडे
शांतता दिसे ॥ चाल ॥ कीं निद्रावश मानुष
या समयिं जाहले ॥ ते पक्षीगण निष्कुहांत
स्वस्थ बैसले ॥ नच कानि पडे कवणाचा
शब्द यामुळें ॥ पुष्पगंधमिश्रवात ॥ मंदमंदसा
वहात ॥ मद्देहा सौख्य देत ॥ मनिं विकार
अन्य कां वसे ॥ १ ॥

(गोविंदा येतो.)

गो०--(हात जोडून) निजायची वेळ झाली सरकार.

बाजी०--हो, चला. (आंत जातो. मागून गोविंदा जाऊं लागतां, तां एक मोंगल शिपाई घाईघाईनें प्रवेश करतो.)

शिपाई—(गोविंदास 'आडवा येऊन) अय् वम्मन्, तूं जल्द वत्ला' के तेरा मालिक कहां है ?

गो०—हँ, दुंरून बोल-शिवशील मला ! तूं मुसलमान-मी ब्राह्मण-कहीं भेदाभेद ठेवशील कीं नाहीं ?

शि०—मुन्हाहं मुअॉफ् हो तो कहूं. कहो, आपके खोंविंद किस् जायपर बैठे हैं ?

गो०—ही तुझे हेंगाडी भाषा मला कळत नाहीं. 'आपके' ह्यणतोस तें काय ? तुझे कीं माझे ?

शि०—ऐ, आपने दोनोंके परवरीश करनेवाले बाजीराव-साहेब पुरस्वेसरकार.

(बाजीराव येतो.)

बाजी०—काय गडबड आहे गोविंदा ?

शि०—(मुजरा करून) खुदावंत मेहेरवां ! इस् वक्त् यह गरीब मस्तानखांकी जान् वचाना !

बाजी०—अरे ! मजपासून अभय इच्छितोस, हें कसें ? निजामाकडे जा-तुझे प्राण वांचतील.

शि०—जनावेआली ! किसीतैर इस् वक्त् मुझे मदत् दे-नाहि चाहीय्ये. (त्याच्या पायां पडावयास जातो.)

बाजी०—(दूर सरून, आपली तरवार सरसावून) हाँ, खवरदार ! दुंरून-काय असेल तें दुंरून बोल. तुम्ही त्या दगलवांज निजामाचे नौकर, ह्यणजे त्याच्याच वळणावर गेलेले असायचे. तुमच्या बोलण्यावर विलकुल भरंवसा ठेवतां येत नाहीं.

शि०—आपका फरमाना मुनासिब् है. वेषक्, यह निजामके दगलवाजीकेलिये अब् मैं इस् आफत्में पडा हूं. मेरे वालीदको कत्ल् करके, मुझे और मेरे वालीदाको केदमें डाल दिया; इस् बातका दो बर्स हुवे. लेकिन अब् किसीकीभि मदत् मांगना, इस् इरादेसें और अकल्सें मैं आपना खुलासा

कर लिया ; और आपकी छावनी पहले मिलानेके इरादेसे दौड़ता हुआ चला; तो आधे रास्तेपे दुष्मनोंने मुझे मिला लिया. उन्होंनेकी और मेरी वहीत देरतक् चक्मक झुड़ी ; और एक दोकों मैंने तो जमीन्शेस्त कर दिये / उन्होंनेके लोहीसें ये मेरे सब कपडे जर्द हो गये हैं.

बाजी०—वाहवा जवानमर्द ! छान आपली शिपाईगिरी दाखिवलीस ! पुढें ?

शि०—उस्वआद वाकीके लोग सब भाग गये, और मैं यह रास्तेको लगा. इतना हुआ तोभि, एक जवरदस्त् दुष्मन् अभीतक् मेरा पीछा छोडता नहीं ! गेरोवपरवर, आपने दिलमें कुछ आंदेसा नहीं लाना. यह इस्तगफुरअल्लाहकी कस्म् लेके कहेता हूं, के मैं जातसें मुसलमीन—तोभि मेरी चलन् उसी-मुऑफिक् नहीं.

बाजी०—(विचारांत गर्क होऊन जातो.)

गो०—(एकीकडे) कित्ती खुवसुरत पोरगा आहे ! स्त्रीचा आवाज काय—रद्द आहे यापुढें ! काय ही बोलण्याची, उभें राहण्याची ऐट तरी ! शरीराचा बांधा कित्ती गोंडस ! ही प्रेक्षणीय मूर्ति वनाविण्यांत त्या विधात्याच्या चातुर्याची कमाल आहे ! (निरखून त्याच्याकडे पाहून) पण भला संशय येतो—

बाजी०—भिऊं नकोस. (गोविंदास) गोविंदा, याला आपल्या गोटांत नेऊन, राणोजीस असें सांग, कीं याजवर पहारा तुमचा असूं द्या. उद्यां फुरसतीअंतीं या गोष्टीचा निकाल लावूं. (शिपायास) जा याच्यावरोवर. त्या ठिकाणीं कोणापासूनही तुला भय नाही. (त्याच्याकडे निरखून पाहतो.)

शि०—इन्बालाः ! मुझपे दूसरेका पहेरा किस् खातर मालिक् ? हुजूरका तावेदार मैं—आपके तावे मुझे रक्खो. अगरचे जानेका हुक्म हो तो जाता हूं ; मगर मेरे दुष्मन्का बदला लेनेका कौल् मुझे मिलना चाहीये. बगरउस्के यहांसे मेरा हिल्ना नहीं होनवाला.

बाजी०—(एकीकडे) हें काय गौडवंगाल आहे, कांहीं कळत नाही! कसें करावें? द्यावें वचन याला ? (पुन्हा विचार करून, उघड) हरकत नाही. हें घे वचन. (वचन देतो.) ही आमची समशेर तयार झाली—दाखीव तुझा शत्रू—

शि०—जहांपन्हां, जरा सवूर कीजियेगा ! अबू आप्नी दोनोंकी उम्मेद वर आयी—जल्दीकी जरूरत नहीं !

गो०—(आपल्याशीं) झालें ! आमचें . सरकार याला वचन देऊन चुकलें—हां सारा ब्रह्मघोंटाळा होणार आतां !

- बाजी०—(स्वगत)

। दिंडी. (भैरवी.)

लक्ष लावुनि पाहतां मूर्ति याची ॥

दिसति तीवरि चिन्हें न पौरुषार्ची ॥

नेत्रचंचलता, मधुर वाणि तेवीं ॥

नम्र वच हें स्त्रीभाव पूर्ण दावी ॥ १ ॥

(उघड) मस्तानखां, सांग तुझा वैरी कोठें आहे ?

शि०—(आनंदित मुद्रेनें) महाराज, ज्यानें महान् महान् तपस्व्यांच्या योगांची राखरांगोळी करून टाकली, त्या अनंग-शत्रूवर आपलें शस्त्र चालेल कसें ? तो अदृश्य आहे !

बाजी०—(विचारी मुद्रेनें एकसारखा त्याजकडे पहात स्तब्ध होतो.)

शि०—आतां कशाला छपवून ठेवूं ! महाराज, जशी भाषा, तसा हा माझा वेषही खोटा आहे. याला मी रजा देतें. (पुरुषवेष टाकून देऊन, सलज्ज दूर उभी राहून) सरकार, ही दीन दासी मस्तानी समोर उभी आहे.

गो०—(आपल्याशीं) शेवटीं कल्पनाच खरी ठरली ! येथून जावें आतां. (जातो.)

बाजी०—(विचार करून आपल्याशीं)—

पद.—सुने दिलदार०—

शताधिक कल्पना मनिं या । तया काळे ॥

येउनी, हा भ्रंश झाला । कसा न कळे ॥ १ ॥

नये बोलूं, वकुनि म्यां तें । वचन दिधलें ॥

काय आतां—दुरित परिपूर्ण ओढवलें ॥ १ ॥

(उघड) मस्तानी, केवढें साहस केलेंस हें ! असें कपटा-
चरण करणें तुला योग्य वाटलें काय ?

मस्तानी—(हात जोडून नम्रतेनें) मला क्षमा असावी.
ज्याचा परिणाम शेवटीं आनंदाचाच झाला, त्या या माझ्या कर-
ण्याला कपटाचरण कसें ह्मणतां येईल ? काल नितामाचे दरबारांत
मूर्तीचें दर्शन झाल्या घटकेपासून जिवाला चैन कसें तें नव्हतें ;
आणि गांठ घ्यायला याखेरीज दुसरा मार्ग मला नव्हता; ह्मणून—

वाजी०—(मधेंच)

पद.—सांप्रत हा दुःसह मी बंदिवास०—

वैभव तें सोडुनि तूं आलिस कां सांग मला ॥

यावें या स्थानिं अशा रुचलें हें केंवि तुला ॥ धृ० ॥

त्यांत असे ब्राह्मण मी, भूषण तूं यवनकुला ॥

निर्भय हा योग कसा घडुनी येईल अपुला ॥ १ ॥

यामुळें सर्वत्र माझी अपकीर्ति होईल; लोक माझी छीथू
करतील; असें होण्यापेक्षां, तूं आपल्या ठिकाणीं परत जावेंस,
हेंच मला बरें दिसतें. माझ्या हातून हा अनुचित प्रकार घडून
यायचा नाही—जा तूं—

म०—(सुस्कारा टाकून) काय ? वचनभंग ! वचनभंग !!
हाय हाय !!! (मूर्च्छित पडते.)

वाजी०—अरेरे ! ही मूर्च्छित झाली ! अथवा, माझ्याच भाष-
णाचा परिणाम हा ! चारुगात्री, उठ—सावध हो—(तीस सावध

करतो. ती सावध होऊन त्यास कडकडून आलिंगन देते.
तिला कवटाळून)

पद.—झंपा.

अहा काय तरि सौख्यदा ही सुवेळा ॥

जाहली धैवगति सानुकूला ॥ घृ० ॥

अप्सरासुखमहति, यापुढें काय ती ॥

नाकिं नंदनवनीं सुरपतीला ॥

हेतु या समयिं मम सफल झाला ॥ १ ॥

म०—(त्याच्या हातीं विर आपली मान टाकून) महाराज,
दासीला अंतर देऊं नये !

बाजी०—(तिची हनुवटी धरून) मस्तानी, तुला दिलेलें
वचन पाळण्याकरतां मजवर पूर्ण जनापवाद आला, लोकनिंदा
सारखी सुरू झाली, तरी कशाचीही पर्वा न करतां, जिवांत जीव
आहे तोंवर, तुला कधींही मी अंतर देणार नाहीं, समजलीस ?

म०—स्वारीवरोवर पुण्यास घेऊन जावें मला—

बाजी०—हो, हो; न्यायला कोणची अडचण ! पुण्यांत
मला पाय ठेवूं दे, कीं पहा मग कशीं ब्राह्मण मंडळींचीं तोंडें बंद
करून टाकतां तीं ! अवाक्षर काढूं देत नाहीं कोणाला ! उभय-
तांनां त्याबद्दल आतां काळजी नको. सुंदरी,

पद.—भैरवी—शारदा.

पुण्यशील, सुविचारी सहधर्मिणि माझी ॥ घृ० ॥

सुखदुःखां समविभागि ॥ वहा निशिदिनि, मजलागीं ॥

सुखवाया, पूर्ण करा ॥ आस मन्मनीं जी ॥ १ ॥

(वर पाहून) रात्र बरीच झाली. चला.

म०—चलावें महाराज. (निघून जातात.)

चवथा अंक समाप्त.

अंक ९ वा.

प्रवेश १ छा. स्थळ-रस्ता. (पुणे.)

(दोघे हुजरे बोलत येतात.)

पहिला—हँ, चल आटप. मला तुझ्याबरोबर बोलत उभें राहायला अगदीं आतां वेळ नाही. त्याच्यापुढें आणखी कडाक्याचे समारंभ उडाले असे काय ते सहाच. लंजिच्याच्या शिद्दीबंधूनां पराजित करून, स्वारी कोंकणांतून पणत आल्यावर मस्तानी वार्डसाहेबांस पुत्र झाला, त्या समशेर बहादराचे वारशाचा समारंभ पहिला ; बरें, दिल्लीवरची जंगी मोहीम उरकून श्रीमंत आले, त्या वेळचा दुसरा ; तिसरा-फिरंगी लोकांचा पराभव झाल्याबद्दलचा ; झालें, तुमच्या-चवथा-पहा हो-हँ, तालभोपालची लढाई जिंकल्याचा ; नादिरशाहावरील स्वारीचा पांचवा ; आणि सहावा-शनिवारच्या वाज्याचे घरभरणीचा ; असे अनेक लहान मोठे समारंभ आज सतत दोन वर्षे चालूच आहेत. पण ज्यांच्या जिवावर सर्वजण आपण ही मजा मारतो आहों, त्या विचाऱ्यांना काडीचीदेखील विश्रांति नाहीरे !

दुसरा—खरेंच ! बरें, हल्लीं श्रीमंतांची स्वारी कोठें आहे ? आप्पासाहेबही बरोबरच असतील त्यांच्या ? वडील चिरंजीव नानासाहेब-तेही कोणच्याशा मोहिमेवर गेले आहेत, ह्मणून ऐकतो.

पहिला—होय. मुसलमानांची सत्ता अजीवात नाहीशी करून, छत्रपतींचें भगवें निशाण हिंदुस्थानभर फडकवून टाकावें, या इराद्यानें स्वारी उत्तरेकडे गेली आहे. तिकडे सारखा त्यांचा विजय होत चालला आहे, अशा आनंदाच्या वातम्यांवर वातम्या येऊन धडकताहेत. इकडे आप्पासाहेबांनीं मोठ्या शिताफीनें वैशाख गद्य द्वितीया, मंदवारी-दोन प्रहर दिवसां-

वसईच्या किल्ल्यावर छत्रपति शाहूमहाराजांचें निशाण *चढवून, किल्ला हस्तगत करून घेऊन, अवचित ते सरकार खासीस जाऊन मिळाले होते; परंतु खालीं कोंकणांत संभाजी आंग्च्या-वीरोवर नानासाहेव एकटेच लढत आहेत, ह्यून—मुलाचें अल्पवेय असल्यामुळे भलतेंच कांहीं करील, अशा समजूतीनें—तावडताव त्यांची तिकडे खानगी केली. हल्लीं तर चुलतेपुतणे मिळून आंग्च्यांबरोवर टक्कर देत आहेत व त्यांची रेवदंडा घेण्याची मसलत सारखी सुरू आहे; अशा वेळीं सरशी ही हटकून आमच्या वांद्याला ठेवलेली !

दुसरा—आँ ! नौवद्रीच्या आवाज ?

पहिला—एक—पुन्हा ! छे, पुन्हा कधीं गांठ पडेल, तेव्हां सांगेन मग राहिलेली हकीगत. आईसाहेव देवदर्शनास निघायची ही तयारी झाली. आतां गेलेंच पाहिजे. येतो तर ? रामराम.

दुसरा—रामराम. (दोघे जातात.)

प्रवेश २ रा. स्थळ—काशीबाईचा महाल.

(चिंतातुर मुद्रा झालेली काशीबाई वसली आहे व बाजूस गिरजा दासी उभी आहे.)

काशीबाई—

गजल.—जंगलमें बांगया०—

ऐशा निकेतनीं ॥ सुखावह जें सकलां जनीं
॥ धृ० ॥ स्वमें भयंकर फार तीं । पडुनि
मला भय दाविती ॥ भलतेंसलतें कां ये
मनीं ॥ १ ॥ दुश्चिन्ह हें होतां असें ।

आवरितां येई कसें ॥ चिंतापर हें मन या
क्षणीं ॥ २ ॥

गि०—इथेंच ऐस तूं बाहेर कुणी येत आहेसं दिसहीं, कीं
ताबडतोव मला कळीव. लक्ष असूं दे तुझें.

गिरजा—होय बाईसाहेब. (सभोंवार पाहून) बाईसाहेब,
आज मला आपल्याला कांहीं विचारावेंसं वाटतें. विचारूं का?

काशी०—खुशाल विचार. तुला न सांगण्यासारखें असें
माझें गुप्त आहे काय?

गि०—अगदीं मोकळ्या मनानें सांगा हो—

पद.—जाऊं कामाला०—

व्रतनेमाची ही ॥ कळेना कोण तच्हा बाई
॥ घृ० ॥ दोन दिवस जाहले—कुणाशीं भाषण
नच कांहीं ॥ कुणाशीं० ॥ सदा जवळिं जो
येथ न मी तो दासीजन पाहीं ॥ महालीं० ॥
आस न शयनीं, त्रास भोजनीं, वेणिफणी
तीही ॥ कराया० ॥ आभरणें ल्याया न
आपुलें मानस कां घेई ॥ ल्यावया० ॥

काशी०—

कल्पना त्याचि तुला नाही ॥ १ ॥

गि०—

मज ज्याचि न कल्पना बरें तें व्रत ऐसें
काई ॥ कळूं त्या० ॥ गाळित शोकासर्वें
वसाया लाउनि या ठायीं ॥ वसाया० ॥
आपणा ताप असा देई ॥ २ ॥

गि०—वाईसाहेब, माझें ऐकाल तर सांगून ठेवतें, आई अंवावाई सर्व नोटच करील. तिला आमच्या सौभाग्याची काळजी.

काशी०—मलासुद्धां कळतें तें. पण वाई—

भूपाळी.

कपटानें ही भूमि सर्वदा व्यापियली आहे ॥
खरोखर ॥ गुप्तरीतिनें चोहिकडे तो वैरीजन
राहे ॥ धृ० ॥ प्रेम दावुनी वैर साधितो, रीति
तयांची हे ॥ खरोखर ॥ भीतिमुळें—ती येतां
चित्तीं—मन चिंता वाहे ॥ १ ॥

तशांत, सातारच्या दरबारांतील मुत्सद्दी इकडचा किती हेवा करतात, ठाऊक आहेच तुला. आमचें वैभव पाहून उभे जळताहेत जसे !

गि०—पण वाईसाहेब,

पद.

प्रेम वसे निशिदिनिं मनिं आप्रजनांविषयिं खरें ॥
दीनेदशा पाहुनि तें कोमल मन नित्य झुरे ॥ धृ० ॥
शील असें हें अमुचें असतां मग कोण बरें ॥
गांजाया दुर्जन या साऱ्या जगतींत उरे ॥ १ ॥

आमची नेकीच जर नीट आहे, तिथें मग झाडून सारें जग जरी उलथलें, सारखा छळवाद मांडला आमचा, अहोरात्र पिच्छा पुरविला, तरी एका मेल्यापासून काडीचेंदेखील भय नाहीं आम्हांला.

आवरितां येई कसें ॥ चिंतापर हें मन या
क्षणीं ॥ २ ॥

गि.जे, इथेंच ऐस तूं बाहेर कुणी येत आहेसं दिसरे, की
ताबडतोव मला कळीव. लक्ष असूं दे तुझें.

गिरजा—होय वाईसाहेव. (सभोंवार पाहून) वाईसाहेव,
आज मला आपल्याला कांहीं विचारावेंसें वाटतें. विचारूं का?

काशी०—खुशाल विचार. तुला न सांगण्यासारखें असें
माझें गुप्त आहे काय?

गि०—अगदीं मोकळ्या मनानें सांग्ता हो—

पद.—जाऊं कामाला०—

व्रतनेमाची ही ॥ कळेना कोण तऱ्हा वाई
॥ घृ० ॥ दोन दिवस जाहले—कुणाशीं भाषण
नच कांहीं ॥ कुणाशीं० ॥ सदा जवळिं जो
येथ न मी तो दासीजन पाहीं ॥ महालीं० ॥
आस न शयनीं, त्रास भोजनीं, वेणिफणी
तीही ॥ कराया० ॥ आभरणें ल्याया न
आपुलें मानस कां घेई ॥ ल्यावया० ॥

काशी०—

कल्पना त्याचि तुला नाही ॥ १ ॥

गि०—

मज ज्याचि न कल्पना बरें तें व्रत ऐसें
काई ॥ कळूं त्या० ॥ गाळित शोकासर्वें
वसाया लाउनि या ठायीं ॥ वसाया० ॥
आपणा ताप असा देई ॥ २ ॥

गि०—बाईसाहेब, माझे ऐकाल तर सांगून ठेवते, आई अंवाबाई सर्व नीटच करील. तिला आमच्या सौभाग्याची काळजी.

काशी०—मलासुद्धां कळते तें. पण बाई—

भूपाळी.

कपटानें ही भूमि सर्वदा व्यापियली आहे ॥
खरोखर ॥ गुप्तरीतिनें चोहिकडे तो वैरीजन
राहे ॥ घृ० ॥ प्रेम दावुनी वैर साधितो, रीति
तयांची हे ॥ खरोखर ॥ भीतिमुळें—ती येतां
चित्तीं—मन चिंता वाहे ॥ १ ॥

तशांत, सातारच्या दरबारांतील मुत्सद्दी इकडचा किती हेवा करतात, ठाऊक आहेच तुला. आमचें वैभव पाहून उभे जळताहेत जसे ।

गि०—पण बाईसाहेब,

पद.

प्रेम वसे निशिदिनिं मनिं आप्रजनांविषयिं खरें ॥
दीनदशा पाहुनि तें कोमल मन नित्य झुरे ॥ घृ० ॥
शील असें हें अमुचें असतां मग कोण बरें ॥
गांजाया दुर्जन या साऱ्या जगतींत उरे ॥ १ ॥

आमची नेकाच जर नीट आहे, तिथें मग झाडून सारें जग जरी उलथलें, सारखा छळवाद मांडला आमचा, अहोरात्र पिच्छा पुरविला, तरी एका मेल्यापासून काडीचेंदेखील भय नाही आम्हांला.

८८ संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

काशी०—

पद.—पांडु वृपति जनक०—

भीति कधीं लेश नसो ॥ सदा मनीं शांति असो ॥
नित्य महानंद वसो ॥ या निकेतनीं ॥ १ ॥
सकलांचा प्राण रणीं ॥ जया नसे साह्य कुणी ॥
विजयी होऊनि झुणों ॥ येथ येउ तो ॥ १ ॥

(एकाएकीं दचकल्यासारखें करून) गिरजे, माझ्यासमोर
वाघितलास का हा कोण येऊन उभा राहिलां तो? याला गाहूनच
अंग कांपायला लागलें माझें ! (गिरजा 'कोण वाईसाहेब'
असें झणून तिला कवटाळून धरते.) हें बघ आतां मस्तक जड
झालें ! डोळ्यांपुढें अंधारी आली ! ही कुणाची आरोळी—एक !!
(मूर्च्छित पडतांना गिरजा वरचेवर तिला सांवरून धरते.)
[पडदा पडतो.]

प्रवेश ३ रा. स्थळ—रस्ता.

(एक ब्राह्मण प्रवेश करतो.)

ब्राह्मण—(बावच्या मुद्रेनें) हाय ! हाय ! प्रजाजनानों !
सद्गृहस्थहो ! अहो सरदार मंडळीनों ! मज अनाथाकडे
पहात, कसले आणखी अशा असंगल वेळीं सुखदुःखाचे विचार
करीत स्तब्ध राहिलां आहांत ? बाबांनों ! तिकडे वाड्यांत
काय अनर्थ ओढवला आहे—कोणाच्याच नांवींगांवीं नाहीं अ-
जून ! अरे, तुमच्या लज्या इभतीचें, पराक्रमाचें, मानापमानाचें
मंदिर; तुमच्या सर्व सौख्याचें वसतिस्थान; माया, ममता,
प्रजावात्सल्य, सत्यप्रीति, सुजनभक्ति, इत्यादिकांचें माहेरघर;
धैर्य, साहस, निरभिमानता, विलय, शांति, सौजन्य, सरलता,
यांचें अंगार; महाराष्ट्राचें अलौकिक भूषण—हायरे दैवा !—का-

लचक्रांत आज अकस्मात् गुरफटून, त्याची चिंधडीन् चिंधडी उडाली ! जा-घाहून या. अहाहा ! ज्या नरपुंगवानें कृष्ट अ-विंधांच्या कष्टतर छलामुळें नष्टतेजोवदना बनलेल्या या गहा-राष्ट्रभूमातेला दुःखविमुक्त करून, तिला संतुष्ट केलें; ज्या महारथ्यानें आपल्या कृष्ट बनलेल्या जीविताची यत्किंचित् मनांत खंत न बाळगतां, बलात्कारानें भ्रष्ट होणाऱ्या स्त्रियांची नीच यवनांपासून सुटका करून, त्या साध्वींच्या अभीष्टचिंतनानेंच कीं काय-श्रीछत्रपति शाहूमहाराजांचा सुकीर्तिध्वज भूषणभार्गी फडकवून, त्यांचे इष्ट हेतु तडीस नेले; ज्या पुरुष-सिंहाचें, यवनांधर्मानां अकस्मात् केलेल्या गिल्ल्यांस न जुमानतां, रात्रंदिवस भयंकर असे हल्ले करून, शत्रूस “ या अह्ला, या अह्ला ” झणावयास लावून, त्यांची सारखी लांडगेतोड केली; ज्यानें सारखीं वीस वर्षे संग्रामभूमीवर अहोरात्र थैमान करून, मराठ्यांचे शूरत्वाचा झेंडा हिंदुस्थानभर मिरविला व अखेर दिल्लीपावेतो मुखूख जिंकित जाऊन, तेथील बादशाहास दांतीं तृण धरून शरण आणलें; तो महाप्रचंड वीर, तो छत्रपतींचा उजवा हात, आझां महाराष्टीयांचा जीव कीं प्राण, “ श्रीशाहू नरपति हर्षनिधान, *बाजीराव बहाळ मुख्यप्रधान ”—हा शिक्षा धारण करणारा मोहरा, आमच्या अनन्वित पापाचरणामुळें त्या निर्दय यमदूतांनीं नर्मदा नदीच्या पवित्र तीरीं आज हिरावून नेल्याची ही तद्दयद्रावक बातमी ऐकूनदेखील-लोकहो !—आपण असेच या ठिकाणीं स्वस्थ असणार काय ? गृहस्थांनों ! अरे कशाची त्यांची भेट आतां ! रडून आरडून, हंवरडा फोडून, आकांत करून सारी दुनिया पालथी घातलीत, तरी काळमुखीं पडलेल्या त्या रणसिंहाचें स्वप्नांतही दर्शन व्हायची आतां आशा नाही ! गेला-कृतांतानें आपला विक्राळ जबडा बंद केल्यामुळें पार दिसेनासां झाला ! त्याच्या भयंकर दाढांखालीं कधींच

* मृत्यु.-शके १६६२. ६० सं० १७४०, तारीख २८ एप्रिल.

१० संगीत रणसिंह-बाजी नाटक.

चिरडून गेला ! नीचा, कृतांत्या ! काय असें तुझ्या राज्यांत अशोदकाचें दुर्भिक्ष आलें होतें, झणून इतर सावजें सोडून, हा नरवैसरी आपल्या शरसंधानांत आणून, त्याच्या मांसरक्तानें आर्षली क्षुधातृषा शांत केलीस तूं !! वा सूर्यनारायण ! आमचा प्रतापसूर्य मावळला असें जाणून, आह्मां सर्वांनीं काळींठिकर पडलेलीं तोंडें शत्रूला स्पष्ट दिसावीत, झणून कारे आमच्याकडे असा टवकारून पहात आहेस ? पंचमहाभूतांनीं ! जगांतलें एक अमोलिक रत्न हारपलेलें पाहून, स्तब्ध वसण्या इतकाच कारे तुमचा अलौकिक पराक्रम ? शूर सरदारानीं ! त्या ऐन प्रसंगीं तुमची स्वामीभक्ति कोठें दडून राहिली ? ती तुमची वीरश्री कोठें त्या वेळीं नाहींशी झाली ? शत्रूचें काळीज फोडणाऱ्या तुमच्या त्या पाणीदार तरवारी-काळसर्पानें तुमच्या स्वामीस विळखा घातलेला पाहून, चट्साऱ्या बोंधट होऊन गेल्या कारे ? महाब्राह्मणांनीं ! तुमचे, ते आशीर्वाद-खोटेच एकूण ? पतिव्रतांनीं ! तुमचे मंगलदायक वर-छत्रपति महाराज ! आपली थोर पुण्याई-सद्गुरो ब्रह्मेश्वरस्वामीराज ! आपली तीं आशीर्वचनें-प्रसंगीं एकही यांतील कामास येऊं नये, याखेरीज कमनशिवाची आणखी दुसरी कोणती गोष्ट असावयास पाहिजे आहे ! धिःकार ! धिःकार !! धिःकार !!! अहाग निर्दये, हिंद माते ! असें अधोवदन करून मुळमुळ रडत दुःखाच्या घटका तूं मोजीत वसण्यापेक्षां, एक वेळ त्या रणसिंह-बाजीच्या नांवानें हंबरडा फोडून, सर्व प्राणीमात्रांच्या कानों जाऊन तो आदळूं दे; झणजे कोणाला तरी तुझी कींव येऊन, ते तुझें सांत्वन करताल. अहाहा ! पोटचा गोळा बळी दिलासनास चांडाळणी !! जा-अशांच एखादे दिवशीं परकीयांच्या थयथयाटाखालीं चिरडली जाशील ; अखेर अन्नान्नदशा तुला येईल ; स्वातंत्र्य-सुखाचा लाभ तुला स्वप्नवत् होईल ; आणि रात्रंदिवस 'खळखळ' असा आवाज करणारी ती पारतंत्र्यशृंखळा तुझ्या पायांत पडून, तुझ्या 'अवहेलनेला सीमां उरणार नाहीं !!' (पड्यांतून

दुःखाची आरोळी ऐकू येते.) हाय ! फुटलें नशीव आमचें !
हा कपाळा ! ही आप्पासाहेवांची आरोळी ! हरहर ! छे-पेकधत
नाहीं ! (जातां.)

[तदनंतर शोकाकुल झालेला चिमगाजी आप्पा येतो.]

पद.-जाते कों मम शकुंतला०-

हा दुदैवा ! एकाएकीं आह्मां सकलांला ॥
लोटुनि द्यावें दुःखाब्धीं हें रुचलें केंवि तुला ॥ घृ० ॥
आह्मांकडनीं मंत्रु असा वा काय तरी घडला ॥
अथवा, कोणा साधुनराचा छल आह्मीं केला ॥
बंधुजनांचा मांड्या हातीं विघड असे झाला ॥
ह्मणुनि आमुचा प्राण तुवां का यमधर्मा नेला ॥ १ ॥

अण्णा ! कोंकणांत मला नानाकडे आपण पाठवून दिलेंत, त्याच
दिवशीं आपली व माझी अखेरची भेट काहो ? किंवा, अंत-
काळीं मला दर्शन देऊं नये, ह्मणून माझी तिकडे रवानगी
केलीत ? मला एकव्याला सोडून जाणें, अण्णा ! रुचलें वरें
भापल्याला ?

पद.-कांते फार तुला मजसाठी०-

आपण पूर्ण सुखें भोगाया परलोकीं गेलों ॥
त्या समयीं परि हा सुविचार न केंवि आपु-
ल्या मानसिं आला ॥ घृ० ॥ “मी जातां
मत्प्राण-सहोदर । राहिल कैसा मजवांचोनी ॥
सुख होइल त्या कवणासंगें । सुखदुःखाच्या
बोलुनि बोला ” ॥ १ ॥

अण्णा ! ‘अपण्ण माझा पाठीराखा,’ हें बंधुप्रेम त्या वेळीं आपण

भगदीच विसरलां काय ? सांगा बरें, आपल्यामार्गे आप्पानें हें विपोय्ज्जन्य दुःख आतां कसें सहन करावें ? अहाहा !

साकी.

दृष्टि असोनी अंध जाहलों, रत्न हातिंचें गेलें ॥
धांव घेतली दुर्दैवानें, वैर साधिलें पहिलें ॥
दुःख सहाया हें ॥ मजला वांचविलें आहे ॥ घृ० ॥

आमच्या कुटुंबाची मार्गे आतां काय अवस्था होणार ? अथवा, दुसरी कोणती !

पद.

झालासे निश्चय मम बंधुभेटिचा ॥
मज्जननी-त्यापरीच नेमही तिचा ॥ घृ० ॥
तद्भार्या शीलवती ती महासती ॥
सुखदुःखा सारुनि ही सोडिल क्षिती ॥
दीन अर्भकांसिं अंतिं तीच कीं गती ॥
होइल या रीतीनें नाश आमुचा ॥ १ ॥

जगदीशा ! काय भयंकर प्रसंग आह्मांवर आणलास हा ! !
(मूर्च्छा येऊन पडतो. इतक्यांत बाजीरावाचा वडील मुलगा
नाना, यास घेऊन वालंभट पुराणीक येतो.)

वालंभट—(आप्पास मूर्च्छित पाहून) अरेरे ! हें काय आणखी दुर्दैव ओढवलें ! (त्याच्याजवळ जाऊन) आप्पासाहेव, आपण जाणते असून काय असें वेड्यासारखें करतां हें ? कांहीं विवेक करा. आपणच असे शोकाकुल होऊन राहिलांत, मग ह्या आपल्या अर्भकानें करावें काय ? उठा. (आप्पां सावध होऊन उठतो.)

आप्पा—(नानाकडे पाहून)

पद.—भैरवी—दीपचंदी.

किन्ति सुंदर हें बाळ चिमुकलें ॥ तेजहि
याच्या वदनीं नुरलें ॥ घृ० ॥ अव्याहत
आक्रोश करोनी ॥ त्या शोकार्णविं व्यापुनि
गेलें ॥ १ ॥ मत्सम आतां स्वपित्यांचें हें ॥
दुःख सहाया आहे सजलें ॥ २ ॥ या स्थिति-
मार्जिं यास पहणिं ॥ काय असे या दैवीं
आलें ॥ १० ॥

बाळा! माझ्या लाडक्या!! (त्यास जवळ घेतो.)

नाना—आप्पा, अण्णांनीं फसविलेंहो आझाला!

अंजनीगीत.

सोडुनि गेले कवण्या स्थानीं ॥ लोटुनि आझां
या विरहाग्नीं ॥ राहुनि सदनीं त्यांवांचूनी ॥
काय करूं सांगा ॥ १ ॥

बाळं०—आप्पासाहेब, आपला शोक आवरून, या प्रसंगीं
अण्णांची समजूत करा. हे नानासाहेब, बघा—मघांपासून सारखा
आक्रोश करताहेत. ऐका माझे.

नाना—आप्पा! अण्णा भेटतील काहो आतां आपल्याला?

आप्पा—हा दैवा! या दीनवाण्या मुलाचें हें विचारणें माझे
हृदय विदारूं पहात आहे! मी काय सांगूं याला! बाळा,
अण्णा आतां कशाचे भेटतात आपल्याला!

साकी,

षड्रसान्नपरिदूर्जनात्र तें ओडुनि न्यावें पुढुनी ॥

किंवा, लोटुनि द्यावा कर तो घांस टाकितां वदनीं ॥
तैसें हें घडलें ॥ त्यांना यमधर्मे नेलें ॥ १ ॥

नाना या तुझ्या बोलांनीं अजून तरी किती या त्दगाचा भेद
करशील नाना! रहा उमी.

नाना--अण्णा! आपल्याला त्या निर्दय काळानें नेलें--
आपण आनंदानें गेलांत; परंतु मार्गे--

दिंडी.--भैरवी.

प्रेमभावे रक्षील कोण येथें ॥ आपुल्यां या
अज्ञान बालकांतें ॥ हांक मारूं 'हे तात'
अशी कोणा ॥ दुःखपाशीं त्या कसे धरूं
प्राणा ॥ १ ॥

वाळं०--नानासाहेब, झाल्या गोष्टीचें दुःख करून उपयोग
काय? आपणां सर्वांनां अण्णासाहेबांनीं फसविलें खरें! आतां
आलेल्या प्रसंगाला तोंड दिल्याखेरीज दुसरी तोड नाही.

आप्पा--नाना, तूं गज्या समजूवदार असून असें करतोस,
तेव्हां तुझे धाकटे भाऊ रघुनाथ, जनूवावा--त्या दोघांनीं
मग करायचें काय?

नाना--आमचें कसें होईलहो आप्पा? (रडूं लागतो.)

आप्पा--(त्यास जवळ घेऊन) वेज्या, व्हायचें काय?

पद.--रहि अकेलि मेरि जान०--

रक्षिल ती जगदीश ॥ तुझाला ॥ धृ० ॥

दीनसुत्दज्जन संरक्षा, सम ठेवा दृष्टीस ॥

सद्धर्मानें लोकिं रहा, जोडा सत्कीर्तीस ॥ तु० ॥ १ ॥

काशी०—(सुस्कारा टाकून) माइया रोगाचें खरें कारुण्य
तुला कळलें नाहीं, ह्मणून असें विचारतेस तूं!

गि०—असा रोग तरी कोणचा मेला ?

काशी०—

चितानल वदतात जयातें गुप्तचि तो राही
॥ शरीरीं० ॥ योग्य समय पाहूनि आपुल्या
प्रखर ज्वालांहीं ॥ आपुल्या० ॥ करी मग
तद्दृष्टी लाही ॥३॥ या अंगा झोंबला
असे तो जाळिल काया ही ॥ खरोखर० ॥
अशा वेळिं बघ कुठें दडाली जगदंबा आई
॥ भवानी० ॥

गि०—

आपणा ताप असा देई ॥ ४ ॥

बाईसाहेब, अशा त्या आपल्या चितेचें कारण मला नाहीं का
सांगण्यासारखें ?

काशी०—गिरजे,

पद.—आज शाम मांहे लिनो०—

कांतैविरहदुःख किती युवतिमना टोंचितसे ॥

ठावें तुज नाहिं ह्मणुनि काय मला पुससि असें ॥ ४० ॥

रात्रंदिन हाचि एक जडलेला स्वमनिं ध्यास ॥

प्रार्थुं कुणा, काय कथूं, प्रियदर्शन व्हावयास ॥

काय अशा समयिं तरी आचरूं सदुपाय असे ॥ १ ॥

त्यांत त्या वेळ्यावांकच्या स्वप्नांनीं तर बाई आज दोन दिवस
मला जसें कांहीं अंगदों भंडावून सोडलें आहे !!

गि०—बाईसाहेब, कांहीं ह्यणा आपण-त्या मस्तानीचें घरांत पाऊल पडल्या दिवसापासून सरकारस्वारींचा स्वभाव अगदींच पालटला. पहिल्यासारखें येणें जाणें, बसणें उरणें, बोलणें सवरणें, कांहीं नाहीं. काय तिमें मग अशी भुरळ घातली आहे, देव जाणें !

काशी०—नाहींग गिरजे तिच्या हातून असें भलतेंच साहस व्हायचें. तिचा स्वभाव किती मोड आणि सरळ आहे ह्यणून सांगूं तुला !

पदः—जो मम नयनचकारा०—

सुगुणांची ती मूर्तिच खरी । मजला भासतसे
अंतरीं ॥ विनयानें बहु भाषण करी । मधुर
किती बोले ॥ धृ० ॥ वदतां आपण कांहीं
जरी । न कधीं प्रत्युत्तर ती करी ॥ आचर-
णातें ऐशापरी । ठेवुनि राहिलिसे ॥ १ ॥
जन्मा आली उच्च न कुली । ह्यणुनी दूषित
का जाहली ॥ अपुल्या निर्मल सद्गुणजलीं ।
सकलां शांतविते ॥ २ ॥

(मागें पाहून) गिरजे, आलें कुणी—

गि०—(पाहून) नाहीं बाईसाहेब. नुसता हा भास झाला आपल्याला.

काशी०—गिरजे, खरेंच तुला सांगतें, मला आजचें हें चिन्ह कांहीं ठीक दिसत नाहीं ! कसली ह्यणतेस माझ्या त्पद्यांत सारखी घडकी भरून राहिली आहे ही ! राहून राहून भलतेंसलतेंच मनांत येतेंम ! काय नशिबीं लिहिलें आहे, त्या जगदंबेला ठाऊक ! !

लाडक्या,

गजल.

उंगाच भीति ही वरें तुझ्या त्ददंतरीं ॥
 प्रसंग हा खरा—परी विवेक वा करीं ॥ घृ० ॥
 गृहीं गजांत संपदा, तुला उणें नसे ॥
 जगास भासताति मूर्तिमंत काळसे ॥
 तथा नरांत मान थोर आज तुज असे ॥
 सहायकारि भूपती तुला परोपरी—॥

नाना—

कसें परंतु नाठवेल दुःख हें तरी ॥ १ ॥

(पडद्यांत शब्द होतो.)

“अहो, आमचें कोणाचेंही न ऐकतां, आपल्या पुत्रास एकीकडेस
 लोटून, सती जाण्याच्या निश्चयानें, स्वतः अग्नि प्रदीप्त
 करून त्याजपुढें काशीबाईसाहेव उम्या आहेत.

तर कोणी तरी लवकर धांवा !!”

(हें ऐकून सर्व दचकतात.)

आप्पा—अरेरे ! चला लवकर. जा पुराणीक—तुझी
 जोऊन तेवढा रघुनाथाला सांभाळून ठेवा. चला. (सर्व जातात.)

[नंतर काशीबाई अग्नीपुढें उभी आहे; सर्वांत धाकटा
 मुलगा जनार्दन, हा तिचा पदर धरून तीस ओढीत आहे ;
 एक ब्राह्मण व दासी गिरजा, बाजूस उभी आहेत; अशी
 दिसतात.]

काशी०—भटजी, गिरजे, कुणी तरी याला एकीकडे घ्या.
 बाळा, माझ्या धर्मकृत्याच्या आड कां येत आहेस वरें ?

जनार्दन—बाई, मला टाकून जाते आहेस कुठें तूं ?

काशी०—

पद.—असावरी—त्रिवट.

भैयाया जातें ॥ बाळा ॥ सुरलोकीं मी तव
तातातें ॥ घृ० ॥ न कळे तुजला हा मम
हेतू ॥ कां करिसी वा हट्ट असा तू ॥ राहिं
सुखें येथें ॥ १ ॥

गि०—(रडत) बाईसाहेब, आपण चाललांत—यामची मार्गे
वाट काय !!

पद.—भैरवी—त्रिवट.

लाउनि माया ममता ॥ कशाला ॥ घृ० ॥
सांभाळियली आजवरी ही ॥ दीन अभागी
दुहिता ॥ १ ॥ तो प्रेमा, शिशुवात्सल्यहि
तें ॥ लोपुनि सारें आतां ॥ २ ॥ उरला नाहीं
जेथ कुणीही ॥ मज अबलेचा त्राता ॥ ३ ॥
ऐशा विपिनीं आज तिला कां ॥ आपण
सोडुनि जातां ॥ ४ ॥

काशी०—गिरजे, ज्यानें आजपर्यंत तुमचा सांभाळ केला,
तो परमेश्वर तुझाला कधीही अंतर देणार नाहीं. (मुलास)
लाडक्या, सोड मला.

(आप्पा व नाना दोघे गडबडीनें येतात.)

आप्पा—हँ, हँ—वहिनी, काय हँ भलतेंच साहस करतां
आपण? अशा करण्यानें झालेल्या दुःखाशीं आणखी दुसऱ्या
दुःखाची जोड करूं नका !

काशी०—भाऊजी,

० पद.—मनू माझें भडकुनि गेलें०—

यमसदनीं प्रियपति गेले सोडुनि मजला या स्थावीं ॥
मीं सुकलि आतां, काय करावें त्यांविण वांचोनीं ॥धृ०
आधारचि तुटला माझा, पडलें दुःसह शोकाग्नीं ॥
कैसें हो व्हावें असुधारण तें प्रिय मजलागोनीं ॥१॥
त्यांच्या दर्शनाला जातें मी. या माझ्या धर्मकृत्याला साहस
कसें ह्मणतां आपण ?

आप्पा—आणि या तान्ह्या लेंकरांची वाट ?

काशी०—काँ ? अीपीण त्यांचा सांभाळ करा. योग्य शिक्षण
देऊन त्यांनां सन्मार्गाला लावा. आपल्याखेरीज आतां दुसरें
वडील माणूस आहे कोण ? नाना जाणता आहे, तो कुणाच्या
आज्ञेवाहेर जाणार नाही.

नाना—आई ! आमचा तुला कंटाळा आला काग ? ('आई
'आई,' ह्मणून रडूं लागतो. काशीवाई त्याजकडे दुर्लक्ष करते.)

आप्पा—वहिनी, नका असें भलतेंच मनांत आणूं ? आपण
आनंदांनं राहून, मुलावाळांचें कौतुक पहा. ऐका.

काशी०—नेत्र फुटून गेल्यावर वाहुलीची शोभा मग काय
उरली वरें भाऊजी ? माझा आनंदवृक्ष मुळासकट उन्मळून
पडला—आतां कशाचें कौतुक मला !!

ब्राह्मण—वहिनीसाहेब, पतीची चित्ता सन्निध नसतां, अन्य
चित्ता तयार करून, ब्राह्मणीनें त्यांत प्रवेश करावा, असा शा-
स्त्राधार नाही. तसें केलें असतां मोटाच दोष सांगितला आहे.

काशी०—एवढेंचना ? ह्या प्राणनाश्र्च्य्या खडावा माझ्या-
पाशीं आहेत. यांच्याबरोबर सहगमन करतें मी. मग तर
शास्त्राची कोणची हरकत नाही ? मला ह्या स्वामींच्या ठि-
काणीं आहेत.

ब्राह्म०—अहाहा ! साक्षात् लक्ष्मी चालली आमच्या हातून ! वहिनीसाहेब, आप्पासाहेबांच्या झणण्याकडे थोडें तरी लक्ष द्यावें आपण.

काशी०—कां उगीच मायाजाळ पसरतां ? आटपा आतां !

नाना—(तिला मिठी मारून) आई, नाहीत गडे आमचें ऐकत तूं ? (तिच्याकडे दीन मुद्रें पाहतो.)

काशी०—(त्याचें तोंड कुरवाळून) काय झणतोस माझ्या तान्हुल्या ?

नाना—(रडत)

पद.—शादमा नजर पडा०—

लेशमात्र नाणुनी दया मनीं ॥ जासि या नि-
जार्भकांसि त्यागुनी ॥ तातनिधनदुःख हाय !
काय जाळि हां ॥ त्यास राखि जो कुणी ।
न तूझ्यावांचुनी । अन्य या जनीं ॥ १ ॥

(तिच्या पायां पडतो.)

काशी०—ऊठ नाना. असें काय वेड्यासारखें करतोस हें ? अरे, भाड्या धर्म मला तुझाला सोडून जायला सांगत आहे, त्याच्या आड, सांग-कशी बरें येऊं मी ? ऊठ. (त्यास उठावेंते व जवळ घेऊन त्याचे मुके घेते.)

जना०—आईग, मी नाही गडे तुला जाऊं देणार ! अँ, अँ ! (रडूं लागतो.)

काशी०—भाऊजी, उलट यांचीच समजूत करायची ; ते सोडून, हें काय आरंभलें आहे आपण ?

आप्पा—बहिनी,

पद.—ललत—शदरा.

यां अर्भकांसिं पाहुनि तरि आपुल्यां मनीं ॥ धृ० ॥
निपजो लवैलेश दया ॥ रडति दीन होउनियां ॥
जाउं नका खचित तयां ॥ आज सोडुनी ॥ १ ॥

काशी०—छे !

पद.—कहांके पथक कहां०—

नियमभंग करुनियां, राहुं मी कशाला ॥ धृ० ॥
हा ममतापाश असा ॥ मजवरि कां टाकितसां ॥
लावूं मी डाग कसा ॥ विमलशा यशाला ॥ १ ॥
प्रेमें व्रत आचरितें ॥ वदतां 'दे सोडुनि तें' ॥
परि वांचुनि लाभ इथें ॥ काय या जनाला ॥ २ ॥

व्हा दूर. (मुलांस दूर करते.) झालें वरें तयार मी!
(चिंतन करते.)

(पड्यांत.)

“मस्तानी वाईसाहेव, जातीनें तुह्मी यवनी. तुह्मांला अग्नि-
प्रवेश करण्यास शास्त्रसंमत नाहीं. तसें आद्वी करूं
देणार नाहीं.”

(सर्व विस्मयानें पहातात. इतक्यांत वराच स्त्रीपुरुषांचा
घोळका येतो.)

आलेले लोक—अरे ! त्या वेशुद्ध होऊन तेथेंच पडल्या !
कोणी तरी जाऊन त्यांस सावध करा.

नाना व जनीं—आप्पा !! (धाय मोकलून रडूं लागतात.)

आप्पा—वाळानों, या माइयाजवळ. (त्यांस जवळ घेतो.)
अरे, क्येण आहे तिकडे ? (एकजण येतो, त्यास) जा—
चोहोंकडे मंगलवाद्यांचा या वेळीं गजर होऊं द्या. कारण,

साकी.

साक्षात् लक्ष्मी आज चालली त्यागुनि आह्मां सकलां ॥
अमरपुरीं चिरकाल वसाया भेटुनियां निजपतिला ॥
दिन कैसा आला ॥ विधिची अतकर्य हे लीला ॥ धृ० ॥
वहिनी, कोणाचेंच आमचें ऐकत नाहींना आपण ! हरहर !
कुटुंबाची शेवटीं ही अशी वाताहात झाली ! !

ब्राह्म०—अहाहा ! काय हें पतिप्रेम ! त्याच्यांपुढें जिला
राजलक्ष्मीची आणि आपल्या तान्ह्या लेंकरांचीसुद्धां बालाग्र
परवा नाही ! निःसीम पातिव्रत्याचा प्रभाव हा !!

गि०—बाईसाहेब, चाललांतना आपण !! (रडूं लागते.)

ब्राह्म०—बाईसाहेब, आपल्या या पवित्र आचरणानें स्वर्ग-
लोकीं उत्तम गति आपणास मिलेल. उभय कुलें पावन होतील.
चिरकाल पतिसमागमें अत्यानंदांत मग्न रहाल. या सन्मार्ग-
सेवनानें आपले हेतु परिपूर्ण होतील.

काशी०—(अग्नि प्रदीप्त होतो; त्या सभोंवतीं प्रदक्षिणा
करून, वर पाहून)

पद.—आम्रमंजिरी तुला०—

सुखदर्शन द्यावया ॥ आज मी ॥ येतें स्वर्गीं
प्रियां ॥ धृ० ॥ सोडुनि गेलां स्वप्रिय कांता ॥
काय तिला सुख या जगिं आतां ॥ त्यजिली
मांया दया ॥ आज मी ॥ १ ॥ या दासीला

क्षमा करानी ॥ भेट द्यावि आपण त्या
स्थानीं ॥ आस पूर्ण व्हावया ॥ आज मी ॥ १ ॥
स्त्रियांनीं,

पद.—भैरवी-त्रिवट.

पतिसेवाया जन्मीं ॥ युवतिजना हें व्रत बहु
नामी ॥ धृ० ॥ धर्म खरा तो अन्य न
याविण ॥ सदाचरण ये कामीं ॥ १ ॥ पालुनि
आज्ञा नित्य पतींची ॥ वसा सुखें निजधामीं ॥ २ ॥

झालें ! (पीढुका उराशीं गच्च धरून) भाऊजी, शेवटचा आ-
पला निरोप घेतें मी. सर्वांनां आपणच आतां वडील. कुणाला
कधीं अंतर देऊं नका ह्मणतें. येतें मी—!! (हें ऐकून सर्व रडूं
लागतात. त्यांजकडे एक वेळ पाहून, चितेकडे तोंड फिरविते.
मुलें 'आई, आई,' ह्मणून आरडतात व तिच्याकडे जाऊं पहा-
तात. त्यांस सर्वजण अडवून धरतात. इतक्यांत मंगलवाद्यांचा
कडकडाट सुरू होतो. काशीबाई 'जातें' अशा अर्थाची
मानेनें खूण करून डोळे मिटते व पतिनामाचें चिंतन करून
अग्नीत उडी घालते. सर्व रडून आकांत करतात.)

आप्पा—

पद.—जगाय हारीरे०—

महापतिव्रता ती ॥ कदापि ये न आमुच्या
हातीं ॥ धृ० ॥ तोडुनि भवमोहपाश । स्वप्रि-
यास भेटाया ॥ स्वर्गपुरीं गेलि तीस । ईश
देउ सद्गती ॥ १ ॥

ब्राह्म०—तथास्तु.

(सर्व निघून जातात.)

पांचवा अंक समाप्त.

संगीत रणसिंह-बाजी नाटक समाप्त.

पुस्तककर्त्याची परमैवरास प्रार्थना.

पद.-भैरवी-दादरा.

ये धांवुनि झडकरि मदनारि सपरिवारीं ॥
क्षणभर मज धीर न, तुजवीण कोण दुरित वारि ॥ घृ० ॥
मायबाप, बंधुभगिनि, आप्त, वसति सारीं ॥
भोगाया चिरकालिन सुख अपार अमरपुरीं ॥ १ ॥
कुठवारि तरि इतरांचा लोभ साह्यकारी ॥
जोंवारि ही वाणि बरी, कीं करिं धन वास करी ॥ २ ॥
वैभव तें कांहीं नको, काय मला थोरी ॥
गुरुराया तूं माझा मित्र खरा ये अवसरि ॥ ३ ॥
मृगजलवत् भासमान जें सुख संसारीं ॥
मी तयास भुललों-मी फसलों-मी चुकलों-तरि ॥ ४ ॥

